

**И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.24.699 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 81.11 + 81'22/37:82.03 + 81.112.2 (575.2)

ТУРГУНОВА ГУЛМИРА АМАНТАЙОВНА

**СЕМИОТИКА ЖАНА Ч. АЙТМАТОВДУН
ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ «ААЛАМ» ЖАНА «АДАМ»
КОНЦЕПТТЕРИНИН КОТОРМОДО БЕРИЛИШИ
(УЛУТТУК РЕАЛИЯЛАРДЫН НЕГИЗИНДЕ)**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил
илими

Филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш «Кыргызстан эл аралык университети» Окуу-илимий өндүрүштүк комплексинин «Лингвистика» кафедрасында аткарылды.

Илимий консультант: Караева Зина

филология илимдеринин доктору, профессор,
«Кыргызстан эл аралык университети» Окуу-илимий
өндүрүштүк комплексинин «Филология»
кафедрасынын башчысы

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертациялык иш 2025-жылдын _____ саат _____ И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети менен К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине (720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а) караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-pct-pehh5a> Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51а) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспектиси, 27) илимий китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын _____ жөнөтүлдү

**Д 10.24.699 диссертациялык
кеңештин илимий катчысы**

филология илимдеринин кандидаты, доцент

Джаркинбаева Н. Б.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу.

Изилдөөнүн негизги актуалдуулугу Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мисалында «аалам» жана «адам» концепттерин семиотикалык деңгээлде, тектеш эмес тилдердин негизинде жаңыча көз караш менен изилдеп чыгуу болуп саналат.

Доктордук диссертациянын темасы төмөнкү негизги факторлор менен шартталган, алар «аалам» жана «адам» концепттеринин Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы маанисин жана алардын котормодогу чагылдырылышын терең изилдөөнүн маанилүүлүгүн көрсөтөт:

1. Ааламдашуу жана азыркы коомдогу өзгөрүүлөр шартында «аалам» жана «адам» концепттерин кабыл алуудагы өзгөрүүлөрдү түшүнүү зарылчылыгы, бул алардын маанисин глобалдык өзгөрүүлөргө байланыштуу кайра карап чыгууга алып келет, анткени мындай өзгөрүүлөр философиялык жана маданий концепттерге таасир этет.

2. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин мааниси, адамдын азыркы дүйнөдөгү философиялык жана экзистенциалдык маселелерин чагылдырууда чоң роль ойнойт, бул өзгөчө адам менен ааламдын ортосундагы байланыштын терең түшүнүүгө көмөктөшөт.

3. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин чагылдырган тилдик каражаттардын англис (орус тили ортомчу тил катары) тилине которулушун изилдөөнүн актуалдуулугу, бул концепттердин философиялык мазмунун башка тилде берүүдө алардын көп маанилүүлүгүн жана тереңдигин сактап калуу үчүн өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

4. «Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө семиотикалык ыкманы колдонуунун маанилүүлүгү, бул ыкма алардын белги жана символдук мазмунун тереңирээк талдоого мүмкүнчүлүк берип, бул концепттерди ар кандай маданияттар аралык контексттерде так жана туура берүү үчүн маанилүү ролду ойнойт.

5. «Аалам» жана «адам» концепттерин ар кандай тилдик жана маданий контексттерде салыштыруу маанилүүлүгү, бул алардын маанилерин жана функцияларын ар түрдүү тилдик жана маданий системалар аркылуу берүүдө так ыкмаларды иштеп чыгууга көмөктөшөт.

Диссертациялык иштин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышы. Изилдөө иши «Кыргызстан эл аралык университети» Окуу-илимий өндүрүштүк комплексинин «Лингвистика» кафедрасынын илимий-методикалык изилдөө иштери менен байланышкан, ошондой эле кафедранын астында түзүлгөн «Котормо жана

семиотика» деп аталган илимий мектебинин негизги долбоорлорунун бири болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери.

Изилдөөнүн максаты – «аалам» жана «адам» концепттеринин мазмунун Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде терең изилдөө, алардын котормодогу репрезентациясын жана семиотикалык аспектилерин талдоо.

Көрсөтүлгөн максатка ылайык төмөнкүдөй **милдеттерди** аткаруу зарылдыгы келип чыкты:

1. Семиотиканын негиздери жана методологиясын изилдөө, анын «аалам» жана «адам» концепттерине тийгизген таасирин аныктоо, ошондой эле семиотиканын лингвистикалык жана маданий котормодогу маанисин түшүнүү;

2. Когнитивдик лингвистиканын негиздери, анын теориялык принциптерин, жетишкендиктерин жана ыкмаларын изилдөө, ошондой эле когнитивдик анализдин концептуалдык жана структуралык категорияларын Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде адаптациялоо;

3. «Аалам» концептинин философиялык контекстин жана «адам» концептинин антропологиялык маанисин аныктоо, бул концепттердин терең философиялык жана социалдык мүнөзүн Ч. Айтматовдун чыгармаларынан алынган мисалдар аркылуу изилдөө;

4. Кыргыз маданиятындагы «адам» концептин «аалам» макроконцептин түзүүчү негизги концепт талаасы катары изилдөө жана Ч. Айтматовдун чыгармаларында аталган концепттердин өз ара байланыштарын, алардын кыргыз улуттук дүйнө таанымынын калыптануусундагы маанисин талдоо;

5. «Аалам» жана «адам» концепттеринин когнитивдик жана лингвистикалык туюнтмаларын, алардын түзүлүштөрүн аныктоо, ошондой эле бул концепттердин кыргыз жана англис тилдеринде кандайча репрезентацияланганын салыштырып анализдөө;

6. Когнитивдик лингвистиканын методологиялык негиздерин колдонуп, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин лексикалык репрезентациясын, алардын структуралык жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле котормолордогу трансформацияларын талдоо;

7. «Аалам» жана «адам» концепттерин билдирген семиотикалык белгилерди аныктоо жана символдор менен белгилердин кыргыз тилинен англис тилине которулгандагы лексикалык репрезентацияларын анализдөө;

8. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы этномаданий коддор жана экстралингвистикалык факторлордун «аалам» жана «адам» концепттерин түзгөн тилдик каражаттарды англис (орус тили ортомчу тил катары) тилине которууда тийгизген таасирлерин аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгына төмөнкүлөр кирет:

1. Интердисциплинардык көз караш. Илимий иш когнитивдик лингвистика, семиотика жана лингвомаданият таануу ыкмаларын бириктирип, «аалам» жана «адам» концепттеринин структуралык, семантикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле алардын философиялык жана маданий контексттерге байланыштуу өз ара байланыштарын изилдөөгө мүмкүнчүлүк берет. Бул көз караш жарым-жартылай лингвистикалык анализдерден айырмаланып, көп кырдуу жана терең изилдөөгө негиз салат.

2. Семиотикалык ыкманы колдонуу. Семиотика изилдөөнүн негизги методологиясы катары каралып, «аалам» жана «адам» концепттеринин символикалуу жана белгилүү түзүлүштөрүн терең түшүнүүгө жардам берет. Бул иш аталган концепттердин семантикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрүн талдап, алардын тилдер аралык котормолордо кандайча өзгөрөрүн изилдейт. Бул ыкма жаңы жана кеңири колдонулбай келген.

3. Көп тилдүү жана маданияттар аралык көз караш. Илимий иш кыргыз жана англис (орус тили ортомчу тил катары) тилдериндеги концептерди салыштыруу аркылуу бул тилдердеги өзгөчөлүктөрдү аныктап, этномаданий жана экстралингвистикалык факторлордун котормо процесси жана анын натыйжаларына тийгизген таасирин изилдейт. Бул жаңычыл ыкма тилдер аралык салыштырууну жана маданий контексттердин өзгөрүшүн терең түшүнүүгө жол ачат.

4. Когнитивдик моделдердин адаптациясы. Илимий иш когнитивдик лингвистиканын негиздерин колдонуп, Айтматовдун чыгармаларынын негизинде концептуалдык жана структуралык категорияларды адаптациялап, алардын өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө мүмкүндүк берет. Бул когнитивдик процесстердин жана маалыматтын ишке ашуусун терең түшүнүүгө жардам берет, тил системасынан тышкары адамдын ойлонуусу жана кабыл алуусу боюнча жаңы маалыматтарды сунуштайт.

5. Философиялык жана антропологиялык аспектердин изилденүүсү. Илимий иш «аалам» концептине философиялык, ал эми «адам» концептине антропологиялык маанилерди берүү боюнча жаңы изилдөөлөрдү сунуштайт. Айтматовдун чыгармаларында бул концепттердин терең социалдык жана философиялык мүнөзү талданып, кыргыз улуттук дүйнө таанымындагы орду аныкталат.

6. Котормодогу концептуалдык өзгөрүүлөр. Изилдөө Ч. Айтматовдун чыгармаларынын кыргызча түпнускасы менен англис (орус тили ортомчу тил катары) тилиндеги котормолорунда «аалам» жана «адам» концепттерин чагылдырган тилдик каражаттардын семантикалык жана стилистикалык өзгөрүүлөрүн анализдеп, котормо процессинде аталган концепттердин

трансформациясын терең изилдейт. Бул жаңы жана өзгөчө ыкма болуп, тилдер аралык котормодо маанинин жоготулушу же өзгөрүшүн аныктоого жол ачат.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү.

Илимий иш тил илиминдеги когнитивдик лингвистика, этнолингвистика, семиотика, котормо жана лингвопаремиология сыяктуу тармактардын идеялары, жетишкендиктери, принципери жана методдоруна таянып, англисче/орусча жана кыргызча факты-материалдарынын негизинде иштелип чыкты.

Биринчиден, иштин материалдары жана негизги жоболору когнитивдик лингвистика, салыштырма типология, контрастивдик лингвистика, лексикология, кыргыз жана англис тилдеринин паремиологиясы жана фразеологиясы боюнча лекциялар курсунда, о.э. кыргыз семиотикасын, котормо таанууну жана когнитивдик лингвистикасын өнүктүрүүгө боюнча атайын курстарды окууда жана семинарларды өткөрүүдө колдонулат. Экинчиден, иштеги натыйжаларды лингвомаданият таануу, лексикалык семантика, психоллингвистика, семиотика, социология, аймак таануу боюнча изилдөөлөрдө колдонсо болот. Үчүнчүдөн, **аалам, адам** жөнүндө чыгарылган айрым тыянактар кыргыз тилинде чыгарылып жаткан ар түрдүү типтеги жарнамалык жана идеологиялык тексттерди түзүүдө база катары кызмат кылат.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Семиотика белгилердин жана символдордун системасын изилдеп, дүйнө таануу процессиндеги маанилүү аспект катары каралат, ал эми когнитивдик илим адамдардын дүйнөнү кабылдоосунун механизмдерин ачууга багытталат.
2. «Аалам» жана «адам» концепттери бири-бири менен байланышкан, бирок өз алдынча бирдиктер, алардын түзүлүшү жана семантикасы философиялык, мифологиялык жана маданий аспектилер аркылуу ачылат.
3. «Аалам» концепти көп катмарлуу мүнөзгө ээ, анын татаалдыгы, көп кырдуулугу жана инсандыктын калыптанышына тийгизген таасири Ч. Айтматовдун чыгармаларында өтө жогорку деңгээлде сүрөттөлөт.
4. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» концепти – жоопкерчиликтүү инсандын символу, анын мааниси философиялык антропология жана мифологиялык идеялар аркылуу аныкталып, коомдун терең баалуулуктарын жана жеке жоопкерчиликтерди чагылдырат. Ошондой эле, «адам» концепти «аалам» концептинде борбордук ролду ойнойт, бул адамдын аалам алдындагы жоопкерчилигин тереңдетет.
5. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттери терең когнитивдик жана семиотикалык мааниге ээ, алар кыргыз маданиятынын

контекстинде дүйнө жана адам тууралуу уникалдуу түшүнүктү чагылдырат. Англис тилиндеги котормолордо бул концепттерди чагылдырган тилдик каражаттар толук кандуу берилбей калат, анткени тилдердин когнитивдик түзүмдөрүндөгү жана семиотикалык системаларындагы айырмачылыктардан улам алардын маанилери жана символикалык жүгү жоголуп же туура эмес берилип калган учурлар кездешет.

6. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин интерпретациялоо жана алардын башка тилдерде туура репрезентацияланып берилиши экстралингвистикалык факторлорду эске алууну талап кылат.

7. Ч. Айтматов өз чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин терең ачуу, алардын тилдик актуалдуулугун, маданий байланыштарын көрсөтүү, кыргыз адабиятын байытып аны эл аралык аренада түшүнүүгө түрткү берет.

8. «Адам» концептинин алкагында кыргыз жана британ менталитеттерин салыштырып талдоо маданий айырмачылыктарды жана окшоштуктарды аныктоого мүмкүндүк берет, бул ар түрдүү маданий контексттерде индивидуалдык жана социалдык кабылдоону түшүнүүнү тереңдетет.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды. Сунушталган ой-пикирлер, көз караштар, изилдөөдөн алынган илимий корутунду, жыйынтыктар диссертанттын өзүнө таандык.

Диссертациянын натыйжаларынын апробацияланышы.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргыз эл аралык университетинин тилдер кафедрасынын жыйынында 5 жолу, эл аралык илимий конференцияларда 5 жолу, анын ичинде Питтсбург шаарындагы (АКШ) семиотика боюнча эл аралык симпозиумда, ошондой эле Санкт-Петербург шаарында (Россия) жана Эгер шаарында (Венгрия) өткөн эл аралык илимий конференцияларда сунушталды. Мындан тышкары, изилдөө 10 жолу университеттер аралык эл аралык илимий-тажрыйбалык конференцияларда сунушталды, жалпысынан 20 баяндама окулду.

Диссертациялык эмгектин жыйынтыгын толуктугу жана жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары 25 илимий макалада чагылдырган. КР УАК тарабынан сунушталган илимий басылмаларда 11 илимий макала, анын ичинен импакт-фактору 0,1ден кем эмес журналдарда 6 илимий макала жана рефераттуу журналда 1 илимий макала басылып чыккан.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Иш киришүүдөн, төрт баптан, баптар боюнча жыйынтыктардан, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү 305 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Изилдөөнүн негизги мазмуну диссертациялык иште коюлган милдеттердин аткарылыш ырааттуулугуна шайкеш келет. Киришүүдө теманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, иштин илимий-практикалык мааниси, апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

Иштин I бабы «Семиотика жана когнитология илимдеринин теориялык негиздери» деп аталып, ал төрт бөлүмдөн турат. Бул бапта семиотика жана когнитология илимдеринин теориялык негиздери, алардын негизги багыттары жана концептуалдык изилдөөлөрү каралат. Мындан тышкары, лингвосемиотиканын талаптары жана котормочулук тармагынын өнүгүшү да талданат.

1.1. Семиотика илиминин теориялык негиздери.

1.1.1. Белги түшүнүгү Фердинан де Соссюрдун теориясында.

Ф. де Соссюрдин тил илиминдеги негизги түшүнүктөрү тил менен сүйлөөнүн (кептин) ортосундагы айырмадан башталат. Ал «тил» (la langue) жана «сөз» (la parole) терминдерин киргизет. Тил – белгилүү бир тилде сөз айкаштарын куруу үчүн бардык сүйлөөчүлөр колдонгон каражат; ал эми сүйлөө – бул конкреттүү баяндамачылардын сөздөрү. Соссюр мындай дейт: «Тил – бул жамааттык форма, ал үчүн коркунучтуу, ал эми сүйлөө жеке адамга таандык» [Соссюр, 1999: 69].

Соссюр сүйлөө актынын үч компонентин аныктайт: 1) Физикалык – үн толкундарынын таралышы; 2) Физиологиялык – кулактан акустикалык образга жана сүйлөө органдарынын кыймылына чейин; 3) Психикалык (менталдык) – акустикалык сүрөттөр жана түшүнүктөр. Анын ою боюнча, тил кеп ишмердүүлүгүнүн курамдык бөлүгү жана жамаат тарабынан кабыл алынган конвенциялардын жыйындысы [Соссюр, 1999: 69].

1.1.2. Ч. Пирс жана Ч. Морристин теориялары семиотиканын негизги илимий базасы катары.

Семиотиканын негиздөөчүсү Чарльз Пирс болуп эсептелет, ал негизги түшүнүктөрдү, анын ичинде белгилерди индекстерге, иконаларга жана символдорго классификациялоону сунуш кылган.

Ал белгини белгилөөчү, белгиленүүчү жана чечмелөөчүдөн турган үчилтик деп аныктайт. Пирс мындай деп баса белгилейт: «Белги – бул кимдир бирөө үчүн башка нерсени чагылдырган нерсе» [Peirce, 1931]. Анын концепциясынын маанилүү жагы – белгинин мааниси башка белгилер жана предметтерге болгон мамилелер аркылуу түзүлөт. Ал «маанилик белгилердин ортосундагы мамилелерден жана айырмачылыктардан келип чыгат» дейт [Peirce, 1931], бул интерпретациялоодо контексттин маанилүүлүгүн баса белгилейт.

Пирстин идеяларын өнүктүрүү менен Ч. Моррис семиотиканын өзүнүн системасын түзүп, үч негизги багытты: синтактиканы, семантиканы жана прагматиканы бөлүп көрсөтөт.

1.1.3. Семиотика маданияттын негизги бөлүгү катары: кыргыз маданиятындагы концепттерди изилдөө алкагында.

Семиотиканын дагы бир маанилүү колдонмо чөйрөсү – маданий идентивдүүлүктү изилдөөгө арналат. Бул тармакта д.ф.н., проф. З. Караеванын илимий салымын белгилеп кетпесе болбойт, ал «Манас» эпосундагы семиотикалык белгилерди улуттук деңгээлде биринчилерден болуп изилдеп, кыргыз семиотикасынын өнүгүшүнө маанилүү салымын кошкон [Караева 2006].

Кыргыз маданиятында, башка маданияттар сыяктуу эле, улуттун өзгөчөлүктөрү элдин социалдык жана маданий баалуулуктарын чагылдырган белгилер жана символдор аркылуу калыптанат.

Мисалы, Ф. Де Соссюрдун теориясына ылайык, **тоо** жана **суу** символдорунун негизги бөлүктөрү төмөнкүлөрдү камтыйт: означающее (материалдык форма, мисалы, тоо жана суунун өзү) жана означаемое (абстракттуу мааниси, тоо *туруктуулукту*, суу *жашоо менен тазалыкты* символдойт). Бул символдор белгилер системасынын бөлүгү болуп, маданий жана этикалык нормаларды түзүүгө катышат.

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концептин изилдөөнүн алкагында **ай**, **күн**, **асман** жана **жылдыздар** сыяктуу табигый объекттер маанилүү символикалык мааниге ээ экенин көрөбүз. Бул элементтер кыргыз маданиятында терең философиялык жана дүйнө таанымдык түшүнүктөрдү чагылдырат. **Ай** моралдык бийиктикти, **күн** жашоонун күчүн жана жарыкты, **асман** эркиндикти, ал эми **жылдыздар** түнкү ааламдын адашпаган жолун символдойт.

Ч. Пирстиндин теориясына ылайык, символдор, индекстер жана иконалар семиотикалык интерпретация процесинде маанилүү ролду ойнойт. Мисалы **камчы**, кыргыз маданиятынын элементи катары, бул категориялардын негизинде каралышы мүмкүн. Камчынын физикалык формасы анын маданий жана социалдык контекстте ар түрдүү маанилерди билдирген символ жана индекс катары кызмат аткарат.

Мисалы: 1) *Камчыны ээрдин кашына илип коюп үйгө кирсе* – бул адамдын шашылыш экендигин билдирген индекстик белги, анткени камчынын жайгашуусу түздөн-түз үйгө кирүү жана чыгуу ыкмасын көрсөтөт. 2) *Эгерде камчыны бүктөп кончуна салып келсе* – бул белгилердин салт менен байланышкан символикалык мааниси, камчынын мындай жайгашуусу социалдык ролду жана «конок болуп келдим» деген маанини билдирет. 3) *Эгерде камчыны сүйрөп кирсе* – бул индекстик белгилердин бири, «мен сени

менен чабышканы келдим» деген маанини билдирет, анткени камчынын сүйрөлүп кириши түздөн-түз аракетке жана каршылашуу боюнча иш-аракетке байланыштуу. 4) *Эгерде камчыны бүктөп колуна кармап үйгө кирсе* – бул белгилердин символикалык системасы, «өкүм же кабар угузганы келдим» деген маанини билдирет. 5) *Камчыны мойнуна илип кирсе* – бул белгилердин эмоционалдык негизде «кечирим сурап келгени» деген маанини билдирген символ. 6) *Эгерде камчыны колтугуна кыстарып жүрсө* – бул индексдик белгилердин бири, «мен жок издеп жүрөм» же «мал издеп жүрөм» дегенди билдирет.

1.2. Когнитология (таанып билүү) илиминдеги негизги багыттар.

Когнитивдик лингвистика, когнитивдик илим менен байланышкан илимий багыт, тил менен түз байланыштагы суроолорду изилдейт.

Кыргызстанда азыркы учурда когнитивдик лингвистика өтө кызыгууну жараткан илимий тармак болуп келе жатат. Заманбап лингвистикалык илимге чон салымын кошкон окумуштуулар: З. К. Дербишева, 2012, 2017; К. З. Зулпукаров 2014; З. К. Караева 2008; С. Ж. Мусаев, 2000, 2010; М. Дж. Тагаев, 2004; У. Д. Камбаралиева, 2018, 2019; М. И. Лазариди 2017, Е. И. Жоломанова, 2012; Ч. К. Найманова 2004; Э. Т. Төлөкова 2012; Г. А. Мадмарова 2017, М. Е. Дарбанов 2021, П. К. Кадырбекова жана башкалар. Кыргыз, орус жана англис тилдер дүйнөлүк сүрөтүн изилдөөнүн негизинде «сүйүү», «эне», «жетишкендик», «бала», «убакыт», «үй», «эркиндик», «суу», «жашоо», «адам» ж.б. концепттер изилденген, ошону менен эле катар башка концепттер да азыркы убакта изилденүү үстүндө.

Көптөгөн казак окумуштуулары да концептология багытында түрдүү изилдөөлөрдү жүргүзүп келишкен. Алардын катарына: Э. Д. Сулейманова 2007, З. К. Ахметжанова 2011; С. Е. Исабеков, 2010, 2016; К. М. Абишева 2012 ж.б. Казак окумуштуулары тарабынан «душа – жан», «успех – жетишкендик», «женщина – айэл», «белый – ак», «гостеприемство – меймандостук», «радость – куаныш», «космос» ж.б. концепттери каралган.

1.2.1. Когнитология илиминдеги логикалык багыт.

Грек философторунун көз караштары, Батыш Европа Орто кылымдардын схоластик илими (XIV-XV кылымдар) тилдин рационалисттик концепцияларына негиз болгон [Беккер, 19-кылым]. Пор-Роял монастырында 1660-жылы билимдүү монахтар А. Арно жана К. Лансло тарабынан түзүлгөн Пор-Роялдын грамматикасы (Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal) логикалык-философиялык грамматиканын үлгүсү болуп саналат. «Бул грамматикаларга логикалык-философиялык маани берилген» [Лейбниц, 17-кылым]. Тилдин категориялары акыл-эстин операцияларына: анын өкүлчүлүк, баа берүү жана тыянак чыгаруу жөндөмдүүлүктөрүнө ылайык чечмеленген.

Тил илиминин логика менен байланышы 20-кылымда дагы кеңейип, аналитикалык философиянын өкүлдөрү «тилге ишенбөөчүлүк» принцибине таянып, сүйлөмдүн логикалык түзүлүшүн аныктоо үчүн логикалык анализди колдонушкан [Фреге 1979].

1.2.2. Когнитологиядагы философиялык-семантикалык багыт.

Классикалык философияда концепт маселеси адамдын ой жүгүртүүсү процесстери менен байланыштуу. Бул маселени И. Кант (1781) жараткан парадигмада изилдөө маанилүү болуп эсептелет. Кант априордук категорияларды сезимдик маалыматтар менен байланыштырууну сунуш кылган. Ал мындай деп жазат: «Бул ортолук элестөө... бир жагынан интеллектуалдык, экинчи жагынан сезимдик болушу керек» [Кант, 1964: 221].

Логикада концепт идеясына Г. Фреге (1892) жакындаган. Ал ысымдын же белгинин структурасын ачып, ассоциацияланган идеяны заманбап түшүнүккө жакын караган [Ладов, 2008: 326].

Орто кылымдагы философтордун арасында П. Абеляр (12-кылым) жана Фома Аквинский (13-кылым) концептти изилдешкен [Неретина, 2009: 387]. Алар концептти сүйлөө жана текст менен байланыштырууда маанилүү деп эсептешкен.

Заманбап ойчулдар Ж. Делез жана Ф. Гваттари (1998) философияны «концепттерди калыптандыруу, ойлоп табуу, жасоо искусствосу» деп аныкташкан. Алар концепттин маселесин философиялык көйгөйлөрдүн борборуна коюшат [Делез, Гваттари, 1998: 10].

1.2.3. Когнитология илиминдеги маданий багыт.

Концептуалдык изилдөөлөрдүн мааниси ар тараптуу изилдөөгө жана концептологиянын татаал акыл-эс, маданий билим катары көп тармактуу сүрөттөөсүнө негизделет. Тилди изилдөөгө комплекстүү мамиле концептти ар тараптан карап, анын толук түзүлүшүн кайра жаратууга мүмкүнчүлүк берет.

Эң негизги принцип – антропоцентризм, адамдын психикалык жана социалдык функцияларын изилдөөдө биринчи орунда турат. Бул принципти кармануу тили адамдын аң-сезимине, турмуштук тажрыйбасына жана маданиятына байланыштуу изилдөө болуп саналат [Кубрякова, 1995].

Концепт лингвомаданий феномен катары аныкталат, ал тилдик жана маданий өзгөчөлүктөрдү камтыйт: «Концепт – этникалык маданияттын алып жүрүүчүлөрүн мүнөздөгөн семантикалык формация» [Маслова, 2007:47]. Концепттин өзгөчөлүктөрү – жашоонун татаалдыгы, менталдык табият, нарк, аң-сезимдин синкретизми жана өзгөрмөлүүлүк [Слышкин, 2004:221].

Лингвокультурология концепти «адамдын акыл-эс дүйнөсүндөгү маданияттын негизги клеткасы» катары изилдейт [Степанов, 2001:43].

Этнолингвистика болсо, тилди этникалык жана улуттук маданият

контекстинде карайт. Тилди изилдөө жалпы адамзаттык процесстерди жана белгилүү этнолингвокультуранын спикерлеринин улуттук өкүлчүлүктөрүн аныктоо боюнча тереңирээк изилдөөгө багытталат.

1.2.4. Когнитология илиминдеги психоллингвистикалык багыт.

Е. С. Кубрякова белгилегендей, таанып-билүүчүлүк изилдөөлөр Россияда тил илиминен келип чыккан маселелерди, мисалы, «тил жана ой жүгүртүү» темаларын карайт [Кубрякова, 2004:11]. Нейрофизиологдор (П. Брока, К. Вернике) тилдин мээде иштешин аныктап, нейролингвистиканы негиздешти.

Психоллингвистика тилди жаратуу жана кабыл алуу процесстерин изилдейт. Тилдин психологиялык аспектерин, анын ичинде ассоциацияларды жана апперцепцияны А. А. Потеня жана башка изилдөөчүлөр өз эмгектеринде талкуулашкан [Потеня, 1993:83].

Когнитивдик лингвистика маалыматты өздөштүрүү жана иштетүү механизмдерин изилдөөдө дүйнөгө көз карашты аң-сезим аркылуу чагылдыруу максатында ар кандай методдорду колдонот. И. А. Бодуэн де Куртене белгилегендей, тилдик ой жүгүртүү дүйнөнүн бардык көрүнүштөрүн ачууга мүмкүнчүлүк берет [Бодуэн де Куртене, 1963:312].

Когнитивдик лингвистика тилин изилдөөдө инсандык таанып-билүүчү процесс катары концепттерди карайт. А. А. Залевская концепттерди динамикалык жана психикалык формация катары аныктайт [Залевская, 2005:243]. Когнитивдик лингвистика адамдардын психикалык өкүлчүлүктөрүн изилдейт, аларды тил аркылуу чагылдыруу максатын көздөйт.

Когнитивдик лингвистиканын максаты – «акыл-эстин ишмердүүлүгү жөнүндө маалыматтарды алуу» [Кубрякова, 2004:13]. Когнитивдик лингвистика тилди материал катары колдонуудан келип чыккан, жана анын ыкмалары изилдөө натыйжаларын когнитивдик чечмелөөдө негизделген.

1.3. Когнитивдик лингвистиканын теориялык негиздери.

Когнитивдик лингвистика да когнитивдик илим сыяктуу эле илимий багыт, болгону гана алардын тил менен түз байланышы сыяктуу суроолорго жооп берет. Когнитивдик илим менен лингвистиканын байланышынын эң маанилүү жагы болуп семантиканы, тилдик формалардын жана сөз айкаштарынын маанисин изилдөөчү тил илиминин бир бөлүгү болот. Когнитивдик лингвистиканын калыптанышы америкалык лингвисттер Дж. Лакофун, Р. Лангаккердин, Р. Джекендоффтун эмгектери менен байланышкан.

З. Д. Попова жана И. А. Стернин азыркы когнитивдик лингвистиканын негизги мектептерин классификациялайт: маданий багыт (Ю. С. Степанов), лингвокультурологиялык багыт (В. И. Карасик, С. Г. Воркачев, Г. Г. Слышкин,

Г. В. Токарев, М. В. Пименова); логикалык багыт (Н. Д. Арутюнова, Р. И. Павильонис), семантикалык-когнитивдик багыт (Е. С. Кубрякова, Н. Н. Болдырев, Е. В. Рахилина, А. П. Бабушкин, З. Д. Попова, И. А. Стернин, Г. В. Быкова); философиялык-семиотикалык багыт (А. В. Кравченко).

Азыркы этапта лингвисттер этнолингвистика, социоллингвистика, психоллингвистика, лингвомаданият ж. б. сыяктуу лингвистикалык илимдин интенсивдүү өнүгүп келе жаткан тармактарына өзгөчө көңүл бурушат.

Лингвомаданий багыттын негизин тил менен маданияттын өз ара байланышы идеясы түзөт, анын негизи И. Г. Гердер, В. фон Гумбольдт, Э. Сапир, Б. Ворф, Ф. и. Буслаева, А. Н. Афанасева, А. А. Потебней, Ш. Балли, Ш. Шпет, Л. Вейсгербером, Р. Барт, В. В. Жүзүмов, Д. Н. Шмелев, Ю. Д. Апресяном, Е. Верещагин ж. б. тарабынан негизделген.

Кыргыз окумуштууларынын эмгектери боюнча Б. М. Юнусалиев, К. К. Юдахин, Ш. Жапарова, К. Сейдакматов, З. К. Дербишева, И. Абдувалиев, К. Саматов ж. б. лингвомаданий багытынын башатында турат десек жаңылышпайбыз.

1.3.1. Концептуалдык изилдөөлөрдүн заманбап тенденциялары.

Азыркы учурда концептуалдык изилдөө, аны чечмелөө жана талдоо маселеси интенсивдүү өнүгүп жаткан мезгил. Концепт – бул биздин акыл-эстин жана ой жүгүртүүсүнүн негизги бирдиги. С. А. Аскольдовдун аныктамасында, концепт «ой жүгүртүү процессинде биздин акыл-эсибизде бир эле түрдөгү белгисиз көптөгөн предметтердин пайда болушу» деп көрсөтүлгөн [Аскольдов, 1997: 267-279]. С. А. Аскольдовдун ой жүгүртүүсүн улантып, концепти «маанинин алгебралык туюнтмасы» деп эсептөөнү Д. С. Лихачев сунуш кылган [Лихачев 1993: 3-9]. Н. Ю. Шведова концептни «сөздүк белгинин мазмундук жагы» катары аныктайт [Шведова, 2005: 603]. Семантикалык – когнитивдик багыттын көрүнүктүү окумуштуулары З. Д. Попова жана И. А. Стернин концептни адамдын ой кодунун базалык бирдиги деп эсептешет [Попова, Стернин, 2007: 24].

Е. С. Кубрякова, А. П. Бабушкин, А. Вежбицкая жана Ю. С. Степанов да концепттин маанисин кеңири талкуулашкан [Кубрякова, 1996: 90; Бабушкин, 1996: 95; Вежбицкая 1999: 549; Степанов 1997].

В. И. Карасик концепти көп өлчөмдүү семантикалык формация катары аныктап, анын компоненттерин бөлүп көрсөтөт [Карасик, 2004: 109].

Г. Г. Слышкин концепттин системалык түзүлүшүн белгилейт [Слышкин, 2004: 60-67].

М. В. Пименова өзүнүн ишинде концептни дүйнөнүн фрагменттерин чагылдырган татаал структура катары карайт. Ал концепт ар кандай тилдик каражаттар аркылуу көрсөтүлүп, дүйнө тууралуу билимдин категориялык жана баалуулук мүнөздөмөлөрүн камтыйт деп белгилейт [Пименова, 2004: 10].

Изилдөөлөргө таянып биз концептке төмөнкүдөй аныктама беребиз: **концепт – бул адамдын эс-тутумунда жашаган, анын тажрыйбасына, билимине, дүйнө таанымына жараша кабыл алынган жана жаңы тажрыйбаларга же маалыматтарга жараша өзгөрүп турган, кандайдыр бир предметти же кубулушту категоризациялоодо, визуалдаштырууда жана түшүндүрүүдө колдонулган түрмөктөшкөн ой бирдиги.**

Кыргызстанда заманбап концептуалдык изилдөөлөр өнүгүп жаткан мезгил. И. А. Стернин, М. Дж. Тагаев, У. Д. Камбаралиева кыргыз тил илиминде когнитивдик лингвистиканын принциптерин иштеп чыгуу жана аларды колдонуу жолдорун белгилешкен [И. А. Стернин, М. Дж. Тагаев, У. Д. Камбаралиева, 2015: 200].

З. К. Дербишева кыргыз когнитологиясынын өнүгүшүнө чоң салым кошуп, лингвомаданий концепттерди изилдейт [Дербишева, 2012: 404].

У. Дж. Камбаралиева «Темпоральная категоризация в концептуальной картине мира» деген монографиясында концепт талааларынын компоненттерин көрсөтөт [Камбаралиева, 2013: 490].

К. З. Зулпукаров концепттин көптөгөн аныктамаларын берет [Зулпукаров, 2013: 234-235]. Акыркы жылдарда концептологияда чет тилдер менен салыштырып изилдөө да өнүгүп жатат, б.а. Б. Б. Нарынбаева, К. Саматов Ч. К. Найманова, П. К. Кадырбекова ж. б. окмуштуулардын эмгектери далил болот. [Нарынбаева, 2017; Саматов, 2021, Найманова, 2023].

Буга далил катарында орус, кыргыз ж.б. салыштырма чет тилдеринин дүйнө сүрөтүндө көптөгөн конкреттүү концепттерге арналган диссертациялык изилдөөлөрдү белгилейбиз: «жан/душа» (Н. К. Абдыракматова, 2007), «верх/вниз» (Б. Т. Борчиева, 2008), «суу/вода» (Г. А. Абыканова, 2008, 2011; У. Камардинова, 2012, 2015), «мезгил/время» (А. Н. Сыдыков, 2009), «глаз/көз», «лицо/бет» (Ы. А. Темиркулова, 2010), макал-лакаптарда берилген антонимдик концептер (Эргешова, 2010), «бала/ребенок» (Э. Т. Толокова, 2012, 2017), «жизнь/өмүр» (А. Р. Бутешова, 2012а, 2012б), «жизнь/смерть» А. Б. Нургазина, 2016), «Кудай/Бог» (К. З. Зулпукаров, А. А. Калмурзаева, 2012а, 2012б), «ит/собака» (С. М. Амиралиев, 2014), «страх/коркуу», (Р. К. Ормокеева, 2015а, 2015б), «сөз/слово» (Г. Б. Чолпонкулова, 2015), «жизнь/смерть» А. Б. Нургазина, 2016), «удивление/таңдануу» (Г. Ж. Болотахунова, 2016), «бийлик/власть» (С. А. Апаева, 2017), «тагдыр/кадер» (К. Ыылдырым, 2017), «эмгек/труд» ((У. К. Кадыркулова, 2017; А. К. Тентимишова, 2017), «жакшылык/добро», «жамандык/зло» (Б. Сагынбаева, Н. Ж. Чоңмурунова, 2017), «кеп/речь» (Ж. Ж. Чыманова, 2017), «ийгилик/успех» (Ж. А. Бейшенова, 2017), «небо/асман», «Земля/Жер» (Г. Т. Жээнбекова, 2019), жылдыз/star» (А. А. Бакирова, 2019), «традиция»/«салт» (Д. М. Мадаминова, 2020), «адам/человек» (М. Е. Дарбанов 2021) ж. б.

1.4. Кыргызстанда көркөм котормонун өнүгүшү жана лингвосемиотиканын талаптары.

Кыргызстанда котормонун тарыхы совет доорунда өрчүп баштаган. Алар белгилүү кыргыз жазуучулары С. Карачев, К. Тыныстанов, А. Токомбаев, К. Баялинов, М. Токобаев ж.б. өздөрүнүн жазуучулук өнөрү менен чогуу котормого да киришишкен.

1970-жылдары классикалык жана чет элдик адабияттардын котормолору көп болгон. Бул жылдары чет элдик адабияттардан Э. Хемингуэйдин «Кош бол курал» (которгон Ш. Келгенбаев) жана «Океандагы аралдар» (которгон К. Огобаев), Т. Дрейзердин «Дженни Герхардт» (которгон Ж. Абаев), Ги де Мопассын «Жашоо» (которгон С. Молдокулов), Жек Лондондун «Мартиндин идеясы» (которгон Ж. Султаналиев), Я. Кавабатинн «Миң түркүк турнасы» (которгон Ш. Келгенбаев); поэзиядан: У. Шекспирдин «Сонеттери» (которгон А. Ашыров), Г. Мистралдын «Ырлар», П. Неруданын «Чили таштары» (которгон О. Султанов) жана башкалар болгон.

Бүгүнкү күндө Ч. Айтматовдун чыгармалары 180ден ашык тилге которулуп, 100 миллион даанадан көп *тиражда* басылып чыккан. Улуу философ жазуучу Айтматовдун чыгармалары дүйнө элине тарады жана анын чыгармачылыгы кыргыз гана эмес, дүйнөлүк адабияттын да руханий байлыгы болуп калды десек жанылышпайбыз. Лингвосемиотиканын талаптары котормо процесси учурунда баштапкы белгилердин маанилерин так жана туура өткөрүүнү камтыйт, ошол эле учурда алардын контексттик жана маданий өзгөчөлүктөрүн эске алуу зарыл.

Иштин II бабы «**Изилдөөнүн материалдары жана методдору. «Аалам» жана «адам» концепттеринин түзүлүш негиздери жана семиотикалык аспектилери**» деп аталат жана ал төрт бөлүмдөн турат.

2.1. Изилдөө үчүн колдонулган материалдар жана методдор, изилдөөнүн объектиси жана предмети.

Изилдөөнүн материалдары катары семиотика, концептология жана котормо илимдери боюнча теориялык эмгектер, этимологиялык жана лексикографиялык булактар, Ч. Айтматовдун он томдук чыгармалар жыйнагы (2018) жана алардын англис тилинде берилген котормолору алынды.

Изилдөөнүн максатына ылайык Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин изилдөө, семиотиканын жана котормонун түздөн түз таасирин аныктоо үчүн төмөнкү методдор колдонулат: дефинициялык жана этимологиялык анализ, лингвистикалык байкоо, социалдык, тарыхый жана сандык методдор, ачкыч сөздөрдү анализдөө жана алардын семантикалык талааларын изилдөө, интерпретация жана сыпаттоо анализи, паремияларды анализдөө жана семиотикалык анализ.

Изилдөөнүн **объектиси** – кыргыз маданиятынын, философиясынын, тилинин контекстинде жана Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин изилдөө.

Изилдөөнүн **предмети** – «аалам» жана «адам» концепттеринин структурасы, семиотикалык жана котормо аспектилери, ошондой эле алардын кыргыз маданияты жана тилиндеги орду менен функциялары.

2.2. «Аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө колдонулган методологиялар.

Концептти изилдөөдө В. И. Карасиктин методологиясы өзгөчө маанилүү. Окмуштуу концептти «көп өлчөмдүү баалуулук элементи» деп аныктайт. Концептин ассоциативдик векторлору «күчтүү» көз караштардын айланасында топтолот, булардын ичинен актуалдуу элементтер концептин өзөгүн түзөт [Карасик, Слышкин 2001: 58]. Лингвомаданий концепт тил, аң-сезим жана маданиятты изилдөөгө багытталган психикалык бирдик катары каралат.

Когнитивдик лингвистикада концепт түшүнүктүн орун басары болуп, жамааттык, лексикалык жактан бекитилген мааниден айырмаланат. Концепттин структурасы үч компоненттен турат: баалуулук элемент, фактылык жана каймана элементтер [Карасик 2002: 15].

Ю. С. Степанов концептти «маданияттын уюгу» катары карайт жана базалык концепттердин саны аз деп белгилейт [Степанов 1997: 51]. Ал концепттин структурасындагы компоненттерди белгилейт: актуалдуу белги, кошумча белгилер жана ички форма [Степанов 2001: 43].

В. А. Маслова концептти «маданияттын негизги түшүнүктөрү» катары аныктайт, ал ошондой эле улуттук маданияттын категорияларын жана социалдык концепттерди бөлүп көрсөтөт [Маслова 2001: 70].

«Аалам» концепти бул теорияда кыргыздардын *космос*, *убакыт* жана *мейкиндик* тууралуу түшүнүктөрүнүн өзөгүн түзгөн негизги түшүнүк катары каралышы мүмкүн. «Аалам» концепти дүйнөнүн физикалык жактарын гана эмес, моралдык жана этикалык аспектилерин да камтыйт.

«Адам» концепти Маслованын теориясына ылайык моралдык жана экзистенциалдык аспектилер менен байланыштуу. Бул концепт адамды жөн гана жаныбар катары эмес, табият, коом жана космос менен өз ара аракеттешүүнү белгилеген маданий субъект катары карайт.

М. В. Пименова концепттин мотивациялык, түшүнүктүк, образдуу, баалуулук жана символикалык белгилерин сунуштайт [Пименова, 2007: 17].

Демек, **концепт** – бул адамдын аң-сезиминде социалдык-маданий тажрыйбаны чагылдырган, курчап турган реалдуулук жөнүндө билимди вербалдаштыруу жана иштеп чыгуу жөндөмүнө ээ болгон акыл эс бирдиги.

Семиотикалык ыкмаларды колдонуунун мааниси төмөнкүдөй:

- Маданий жана философиялык маанилерди деконструкциялоо.

Семиотика тилдик белгинин катмарына гана эмес, ошондой эле бул белгилердин сактап жаткан жашыруун маанилерине да көңүл бурат. Мисалы, «аалам» концепти «бүткүл дүйнө» же «космос» катары кабыл алынышы мүмкүн, бирок анын философиялык мааниси да бар, ал *чеги жоктукту (endlessness)* билдириши мүмкүн, бул түшүнүктөрдү семиотикалык ыкма менен тереңирээк талдоо керек [Есо, 1976].

- Маданий контексттердеги маанилердин өзгөрүүсүн анализдөө.

«Аалам» жана «адам» концепттерин билдирген тилдик каражаттарды бир тилден экинчи тилге которуу учурунда, бул концепттердин маданий жана тилдик айырмачылыктарга байланыштуу кандайча кабыл алынганын түшүнүү абдан маанилүү. Семиотикалык ыкма бул процессти изилдөөгө жана маанилердин өзгөрүшүн же адаптациясын изилдөөгө мүмкүндүк берет [Jakobson, 1959].

- Белгилерди кеңири семиотикалык система катары изилдөө.

Семиотика белгилерди татаал системалардын алкагында карайт, бул жерде ар бир белгилердин маани түзүүдө башка белгилерге таасир этиши мүмкүн. «Аалам» жана «адам» концепттери изилдөөдө, бул концепттерди жалгыз элемент катары эмес, ошондой эле кеңири белгисиз система катары караш керек, себеби алардын маани түзүү процессинде башка философиялык жана маданий белгелер менен өз ара аракеттениши маанилүү [Saussure, 1916].

2.3. «Аалам» концептинин түзүлүш негиздери.

2.3.1. «Аалам» концептинин философиялык катмарлары.

Аалам – чексиз мейкиндик, бирок адамзат анын толук структурасын түшүнө элек. Ааламдын келип чыгышы тууралуу ар кандай гипотезалар бар, алардын арасында диний жана илимий түшүнүктөр негизги орунду ээлейт. Ааламдын жаралышы жөнүндөгү эң кеңири таралган теория – Биг Бенг болуп эсептелет [Hawking, 1988].

Кант жана Эйнштейндин теориялары Ааламдын структурасын түшүнүүгө чоң таасир этти. Кант Ньютондун моделине каршы чыгып, Ааламдын башталышы жок экенин сунуштады [Kant, 1781]. Ал эми Эйнштейн 1916-жылы «жалпы салыштырмалуулук» теориясын иштеп чыгып, Ааламдын статикалык моделин сунуштаган [Einstein, 1916]. Бирок, кийинчерээк ал кеңейиш концепциясын киргизди, бул Биг Бенг теориясын колдогон маалыматтарды бекемдеди.

2.3.2. Мифтик «Аалам», Ааламдын жаралышы жөнүндөгү мифтер

Ааламдын келип чыгышы жөнүндө мифтер, адатта, башаламандыктан жаратылыштын тартипке келиши, Жогорку күчтүн (Кудайдын) каалоосу аркылуу жаралуу процессин чагылдырат. Мифологияда жалпы сюжеттер кеңири таралган: биринчи элементтерди ажыратуу, океан жана кургактыкты

бөлүү, мезгилдин жана чексиздиктин жаралышы. В. Н. Топоров мифопоэтикалык моделде космогониянын ааламдын алкагын түзөрүн белгилейт [Топоров, 1996].

Космогониялык мифтер жаратылышты, жаныбарлар менен адамдарды жаратууну, ошондой эле жаратылыштын негизги элементтерин – суу, от, жер, аба – жаратылыштын фундаменталдуу элементтери катары карайт. В. А. Маслова ааламдын жаралышы тууралуу мифтерди сегиз түргө бөлөт, анын ичинде хаостан пайда болушу, антропоморфдук моделдер жана жаратылыш элементтеринин символикасы [Маслова, 2019].

Кыргыз мифологиясында суу, от, жер жана аба ааламдын жаралышындагы маанилүү элементтер катары каралат. Суу – жашоо булагы, от – жарык жана жылуулук булагы, жер – ааламдын негизги түпкүрү.

Ааламдын концепциясы Манас эпосунда да чагылдырылат. Эпостон байкалгандай, кыргыздар ааламды жети кабаттуу структурада түшүнүшкөн. Кудайдын жаратылышы, ааламдын элементтери жана жаратылыш кубулуштары мифологиялык символдор аркылуу көрсөтүлөт.

Кытай, христиан, ислам жана буддизм мифологиялары дүйнөнүн жаралышы тууралуу ар кандай көз караштарды сунуштайт.

2.3.3. Ааламды билдирген топонимдер, анын кыргыз поэзиясында, оозеки чыгармаларда жана көркөм адабияттарда чагылдырылышы.

«Аалам» концепти кыргыз маданиятында терең философиялык жана мифологиялык мааниге ээ. Топонимдер ааламды түшүнүүдө жана чагылдырууда маанилүү роль ойноп, жөн гана географиялык аттар болуп калбастан, табият, космос жана жаратылыштын мыйзамдары менен байланышкан философиялык түшүнүктөрдү да камтыйт.

1. Топонимдердин табигат жана аалам менен байланышы: Мисалы, «Ыссык-Көл» аталышы мифологиялык мааниге ээ болуп, ааламдын жылуулугу, жарыгы жана энергиясы менен байланыштуу. Ыссык-Көл кыргыз эли үчүн көк асман менен, ааламдын күчтөрү менен байланышкан ыйык көл катары кабыл алынат.

2. Топонимдердин символикасы: «Ала-Тоо», «Ак-Талаа», «Сары-Челек», «Кара-Буура» сыяктуу аттар табигый элементтерди жана түстөрдү символдоп, ааламдын сакралдык түшүнүктөрүн билдирет. Бул топонимдер табият жана аалам менен терең байланышты чагылдырат.

3. Космогониялык түшүнүктөр: Кыргыздардын мифологиясында ааламдын түзүлүшү жана анын мыйзамдары тууралуу түшүнүктөр бар, булар «Чолпон-Ата», «Күн-Туу» сыяктуу топонимдер түздөн-түз астрономиялык элементтер менен байланышкан.

4. Географиялык объектилердин философиялык мааниси: «Соң-Көл» сыяктуу аталыштар ааламдын чегин, космостук границасын билдирип, дүйнөнүн

чектери жана ааламдын кеңдиги тууралуу философиялык түшүнүктөрдү чагылдырат.

Ч. Айтматов, кыргыз адабиятынын улуу өкүлү катары, кыргыздардын мифологиясы жана философиялык түшүнүктөрүн өзүнүн чыгармачылыгына терең сиңирген. Ал эзелтен келген космогониялык ойлорду жана топонимдердеги аалам менен байланышкан түшүнүктөрдү өз чыгармаларында уланткан. Мисалы «Саманчынын жолу» повестинин аталышы эле анын түздөн-түз жылдыздар системасына таандык экенин жана ааламдын кеңдигин, жарыгын жана түбөлүк өчпөгөн жолду символдоштурганынын далили болот.

Изилдөө толугураак болуш үчүн кыргыздын оозеки чыгармаларына, поэзиясына жана көркөм адабиятына кайрылабыз.

Кыргыз тилинде «аалам» жана «дүйнө» түшүнүктөрү синоним катары колдонулат. Ааламдын жаралышы жана сырларын ачуу үчүн адамзаттын кылымдар бою жүргүзгөн изилдөөлөрү чындыкты чагылдырат. Кыргыз эли *дүйнө* жана *аалам* түшүнүктөрүнө терең маани берген, ошондуктан аларды оозеки чыгармачылыктарында да, поэзияда да чагылдырып келишет.

Ал эми адамзатты курчаган дүйнөнүн жалпы турум-турпатын туюндурган Ааламдын тутумунда турган бөлүктөр Күн, Ай, Асман (Көк), Жер жөнүндөгү түшүнүктөрдүн төркүн-теги кыргыз элинин илгертен келе жаткан салттык ой-түшүнүктөрүнө байланышкан.

Ушул жерден кыргыз элинин салттык ой түшүнүгүнүн жогору экенин баса белгилеп кетсек болот. Ал тургай Манастын өзү да төмөнкүдөй сүрөттөлөт:

Асман менен жериңдин

Тирөөсүнөн бүткөндөй,

Айың менен күнүңдүн,

Бир өзүнөн бүткөндөй [Орозбаков,1979: 248].

Кыргыздар аалам жөнүндө сөз кылганда сөзсүз **«он сегиз миң аалам»** деп сүйлөшөт. Бул сан кыргыздар үчүн кандайдыр бир деңгээлде калыптанган сан болуп, ааламдын көп кырдуулугун жана чексиздигин билдирилет. Акын Жеңижок өзүнүн Эсенаман менен болгон айтышында:

Он сегиз миң Ааламды,

Бир жараткан эмеспи.

Эң биринчи дүйнөгө,

Нур жараткан эмеспи.

Аалам жашап турсун деп,

Күн жараткан эмеспи.

Алмаштырып Күн менен,

Түн жараткан эмеспи.

Мында акын ааламдын ар тараптуулугун жана анын жаралышын тизмектеп, жаратылыштын улуу мыйзамдарын көрсөтүп берет.

Кыргыз поэзиясында жана оозеки чыгармаларда «аалам» концептиси адамзаттын дүйнөнү түшүнүүсүнүн бир бөлүгү катары терең изилденген. Ааламдын чексиздиги, анын улуулугу жана адамзат менен болгон байланыштары акындардын чыгармаларында, философиялык ойлорунда жогорку деңгээлде чагылдырылган.

2.3.4. Куранда жана Библияда ааламдын данкталып ырдалышы, жогорку дүйнө, ортоңку дүйнө, караңгы дүйнө (жер астындагы дүйнө) жана тагдыр, жаратылыштын өзгөчөлүгү.

Мусулмандар аалам жаралганга чейин Кудайдан (Аллах) башка эч ким жана эч нерсе болгон эмес деп эсептешет. Кудай ааламдарды өзүнүн ырайымын көрсөтүү жана күчүн белгилөө үчүн жараткан.

Куранда ааламдын жаралышы жөнүндө бир нече аяттар бар. Пайгамбарлар сүрөсүндө: «Каапырлар асмандар менен жердин бир экенин көрүшпөйбү?» [Ыйык Куран, 21:30] деп айтылат. Бул аят асмандар менен жердин биринчи бир бүтүн болуп жаралышын сүрөттөйт. Жаралышынын уландысы, «Аллах жети асманды жана ошончо жерди жараткан» [Ыйык Куран, 65:12] деген аятта баяндалган.

Куранда ааламдын кеңейиши жөнүндөгү идея: «Биз асманды күч менен көтөрдүк жана аны кеңейттик» [Ыйык Куран, 51:47] деп айтылат. Бул идея ааламдын кеңейүү теориясына туура келет. Аталган теорияга ылайык, параллель дүйнөлөрдүн болушу жөнүндө гипотезалар дагы бар.

Библияда ааламдын сүрөттөлүшү

Библияда да ааламдын жаралышы жөнүндө маалыматтар бар. Мисалы, Исаия 40:22де жердин тегерек экени айтылат. Бул сүрөттөө дүйнөнүн сфералык формасына таасир этип, аны космостон караганда аныктап берет.

Библиядагы «Асмандагы уставдар» [Жеремиа 33:25] ааламдын системалуу структурасын белгилейт. Жараткан табияттын мыйзамдарына ылайык, бардык нерселер белгилүү бир принциптерге баш ийет.

Дүйнөнүн катмарлары

Мифология боюнча дүйнө үч кабатка бөлүнөт: жогорку дүйнө, ортоңку дүйнө жана жер астындагы дүйнө. Мындай түшүнүк кыргыз элинин жана башка маданияттардын мифологиясында кеңири жайылган. 1) **Жогорку дүйнө** – асман, Кудай жана периштелердин мекени. 2) **Ортоңку дүйнө** – адамдар жана жандыктар жашаган жер. 3) **Жер астындагы дүйнө** – коркунучтуу жана зыяндуу нерселер жашаган аймак.

Кыргыз мифологиясында Эр Төштүк баатырдын жер астындагы дүйнөгө кириши тууралуу уламыштар бар, бул анын эрдиктерин жана ошол дүйнөнүн мүнөзүн көрсөтөт.

2.4. «Адам» концептинин түзүлүш негиздери.

2.4.1. «Адам» концептинин философиялык антропологиясы.

Адам жана анын табияты тууралуу ойлор философиянын негизги маселеси болуп, философиялык, диний жана илимий изилдөөлөрдүн борборунда турат. Философиялык антропология адамды негизги фигура катары карап, анын биологиялык, социалдык жана маданий табиятын изилдейт. Адамдын жашоо контекстинин негизги аспектилери анын бул факторлор менен байланышын аныктоодо турат.

Аристотель адамды «коомдук жаныбар» деп белгилеген. [Аристотель, III:566]. Философиялык антропология адамдын жаралышы, биологиялык, психикалык, руханий жана социалдык-тарыхый өнүгүүсү жөнүндө илимди изилдейт. Мисалы, немис философу М. Шелер адамдын маңызына жана тирүү жаратылышка болгон мамилесине көңүл бурган [Шелер, 1928].

XX кылымдын 20-жылдарында философиялык антропология жаңы агым катары пайда болду. Демек, адамдын мааниси жана коомдогу орду философиялык антропологияда ар тараптуу изилденет.

2.4.2. Адамдын жаралышы жөнүндөгү мифтер.

Ар бир элдин өзүнүн мифологиясы, диний ишенимдери аркылуу *адамдын* келип чыгышы тууралуу уламыштар жаралган.

Междуречье мифологиясында аалам алгачкы булактардан: Апсу (таза суу) жана Тиамат (туздуу суу) башталган. Алардын балдары дүйнөдө жаңылык алып келишкен, бирок оору жана согушту да жаратышкан. Мифте Мардук улуу кудай катары пайда болуп, дүйнөнүн тартибин орнотуу максатында жеңишке жетет.

Римдик мифологияда башында хаос болгон. Эребус (карандык) жана Никс (түн) күч алышып, жашоонун алгачкы формаларын жаратышкан. Эфир (жарык) жана Гемера (күн) баштаган алгачкы кудайлар дүйнөнүн формасын түзүүнүн жолдорун изилдешкен.

Скандинавия мифологиясында Гинунгагап (боштук) ар кандай күчтөрдүн чыганагы катары каралат. Имирден дүйнө жаралышы, анын денесинен жер, океан, асман түзүлгөн.

Славян элдеринде Уруу (түпкү жараткан) дүйнөнү сүйүү аркылуу жаратууга жетишкен. Караңгылыктан жарыкка, суудан жерге, адамдын пайда болушу – бардыгы Уруу аркылуу ишке ашкан.

Японияда "Нихонги» жылнаамасында асман менен жерди жаратуучу биринчи жуп Изанаги жана Изанами тууралуу баяндалат. Алар биригип, аралдарды, жаныбарларды жана адамдарды жараткан. Ушул сыяктуу мифтер ар бир элдин өзүнүн уникалдуу дүйнө көз карашын, жаратылышка болгон мамилесин, жана коомдук структурасын чагылдырат.

2.4.3. Акыл эс концепциясы жана когнитивдик мүмкүнчүлүктөр

Адам, Homo sapiens катары, уникалдуу когнитивдик мүмкүнчүлүктөргө ээ, алар ага тирүү калууга жана айланасындагы чөйрөнү өзгөртүүгө мүмкүндүк берет. Бул ойлонуу, өзүн таануу жана өзүн-өзү өнүктүрүү жөндөмү адамды башка жандыктардан айырмалап турат.

Эволюциялык биология көз карашында, Homo sapiens шимпанзе жана башка приматтардан келип чыккан. Генетикалык изилдөөлөр көрсөткөндөй, адамдын геному шимпанзенин геномуна 99% дал келет. Бирок ошол 1% адамдын жогорку когнитивдик функцияларынын өнүгүшүнө маанилүү мутацияларды камтыйт [Mikkelsen et al., 2010].

Адамдын когнитивдик мүмкүнчүлүктөрү үч негизги компоненттен турат. Биринчиден, концептуалдык ой жүгүртүү – адамдар абстракттуу ойлонуп, маселелерди анализдеп, синтездей алышат. Экинчиден, тил – адам маалыматты берүү жана маданиятты өнүктүрүү үчүн сөз аркылуу сүйлөй алат, бул процесс маалыматты кабыл алууга жана иштетүүгө таасир этет. Үчүнчөдөн, өзүн таануу – адамдар өз эмоциялары жана иш-аракеттери боюнча рефлексия жасап, моралдык чечимдерди кабыл алууда маанилүү роль ойнойт.

Иштин III бабы «Аалам» концептинин когнитивдик белгилери, алардын Ч. Айтматовдун чыгармаларында көрсөтүлүшү жана котормодо берилиши» деп аталат.

3.1. «Аалам» концептинин мотивациялык белгилери.

Мотивациялык белги – бул дүйнөнүн кандайдыр бир бөлүгүн атоо үчүн негиз болгон концепциянын ички формасы. М. В. Пименова белгилегендей, «сөз (концепт) канчалык эски болсо, концептин түрткү берүүчү өзгөчөлүктөрү ошончолук көп болот» [Пименова, 2013: 53].

«Аалам» сөзүнүн этимологиясын карасак, ал фарсы тилинде عالم ('âlam), араб тилинде عالم ('âlam) деген сөздөн алынган. Мааниси боюнча: *дүйнө, жарыктык, окумуштуу, илим, жер, аалам, падышалык, коом, жер шаары* дегенди билдирет жана алардын маанилери контексте жараша өзгөрүлөт.

Биздин заманга чейинки I-кылымда Рим философу Цицерон "universum" терминди колдонуп, бүт мейкиндикти сүрөттөгөн. Бул термин көптөгөн ойчулдарга жагып, кеңири тараган [<https://kipmu.ru/vseleennaya/>].

Аалам термини табияттын бардык материалдык реалдуулуктарынын физикалык иреттелген бүтүндүгүн билдирет. Латын тилинен чыккан "universum" (аалам) түшүнүгү көп түрдүү нерселерди камтып, «бардык нерселердин жыйындысы» дегенди билдирет. Аалам түшүнүгү көптүктөр теориясынан алыс болуп, өзүнүн маанисине жеткен же жоготкон идеялар менен парадоксалдык байланышта эмес.

Кийинчерээк римдиктер тарабынан «космос» термини киргизилген. «Космос» грек тилинен келип, иреттүүлүк, сулуулук жана гармонияны

билдирет. Ал «дүйнө» түшүнүгү менен тыгыз байланышта болуп, «аалам» галактикалар, жылдыздар жана планеталар менен, ал эми «космос» алардын ортосундагы мейкиндикти сүрөттөйт [<https://kipmu.ru/vseleennaya/>].

Эски славян тилиндеги «вселенная» (аалам) термини «весь, всё» деген ат атоочтор менен байланышы жок. Бул сөз «отурукташуу» жана «калкты отурукташтырууга» байланыштуу маанидеги этиштерден келип чыккан.

Грек тилиндеги **οἰκουμένη** (**oikouménē**) «жашайм, жердейм» дегенди билдирип, аалам концептинин синоними катары колдонулуп, адамдар жашаган жерди түшүндүрөт. Ойкумен түшүнүгү жаңы географиялык ачылыштар менен чоң аймактарда колдонула баштаган.

«Аалам» концептини 13 мотивациялык белгилери аныкталды: аалам, дүйнө, жарыктык, илим, космос, ойкумен, асман, жер, тартип, иретүүлүк, отурукташуу, жашоо, табият.

3.2.«Аалам» концептинин түшүнүктүк белгилери.

Түшүнүктүк белги – бул тиешелүү лексемаларды сөздүк аныктамаларда актуалдаштырган белги, семантикалык компоненттер (сем) түрүндөгү концептин өкүлчүлүгү жана синонимдер системасы. «Аалам» концептин кыргыз, орус жана англис түшүндүрмө сөздүктөрүндө кантип сыпатталып берилерин талдап, дефинициялык анализ жүргүзөбүз.

1. Кыргыз тилиндеги түшүндүрмөлөр

1) Кыргыз-орус сөздүгүндө «аалам» термини *дүйнө, аалам* дегенди билдирет. Мисалдар: Ааламы басып шоораты: «ал жөнүндө атак-даңк дүйнө жүзүнө жайылды. «Он сегиз миң аалам: «жер көк өгүздүн жонунда».

2) Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө «аалам» төмөнкүчө берилет:

1) Дүйнө, дүйнө жүзү, жер жүзү. Мисал: «Ааламга биздин шаңыбыз Угулуп жатат дүңгүрөп». 2) Асман мейкиндиги. Мисал: «Адамдар эзелден бери ааламга учуп чыгууну энсешкен эле».

3) 1994-жылы чыккан «Аалам – Манастын музыкасы» энциклопедиясында «аалам» түшүнүгү төмөнкүчө түшүндүрүлөт: «Аалам – бизди курчап турган түбөлүктүү жана чексиз кең дүйнө». Бул контекстте «аалам» менен «космос» терминдери маанилеш.

2. *Орус тилиндеги түшүндүрмөлөр:* 1.Ожегов сөздүгүндө «аалам» (вселенная) төмөнкүчө түшүндүрүлөт: 1) Бардык дүйнө тутуму, бүткүл дүйнө. «Тайны Вселенной». 2) Бүткүл жер жүзү, бардык өлкөлөр. «Бүт ааламды айланып көрүү». 2. Ефремова сөздүгүндө «аалам» (вселенная) төмөнкүчө берилет: 1) Система мироздания, включая космическое пространство. 2) Весь земной шар, земля со всем существующим на ней.

3. *Англис тилиндеги түшүндүрмөлөр:* Кембридж сөздүгүндө "universe" төмөнкүчө аныкталат: 1) Everything that exists, especially all physical matter. (Бардык болгон нерселер, айрыкча бардык физикалык заттар) 2) A universe

that could be imagined to exist outside our own. (Биз жашаган ааламдан башка да аалам бардай элестетебиз).

Изилдөөнүн негизинде жалпысынан **аалам** концептинин 17 түшүнүктүк белгилерин аныктадык. Кыргыз тилинде 13 түшүнүктүк белги сөздүктөрдө берилген, англис тилинде 14 белги так көрсөтүлгөн, ал эми орус тилинде бардык 10 белги толугу менен камтылган. Белгилей кетчү нерсе адамдын ички дүйнөсү, анын **ааламы** кыргыз сөздүктөрүндө көрсөтүлбөгөнү менен ал кыргыз маданиятында кенири колдонулат, айрыкча Ч. Айтматовдун чыгармаларында негизги орунду ээлейт. Англис тилинде бул түшүнүктүк белги сөздүктөрдө берилген эмес, бирок мисалдарда көрсөтүлгөн.

3.3. «Аалам» концептинин образдык белгилери.

Образдуу белгилер – тигил же бул номинацияны көрсөткөн сөздүн ички формасын концептуалдаштыруунун баштапкы этабы болуп дүйнөнүн бул же тигил бөлүгүн, жана концептуалдык метафораларды түзүүнүн негизинде пайда болот. «Аалам» концепти – бул адамдын дүйнөнү түшүнүүсүнүн, сезимдеринин жана баалуулук системасынын символикалык жана образдык белгилеринин жыйындысы. Образдуу белгилер, негизинен, метафора жана салыштыруулар аркылуу адамдын дүйнөгө көз карашын чагылдырат.

«Аалам» концептинин визуалдык, виталдык (жашоолук), эмоциялык, механикалык/техникалык, моралдык жана философиялык, гармониялык, теологиялык (религиоздук), метаморфоздук, ритмдүү, логикалык жана рационалдык, астралдык образдык белгилери аныкталды.

3.3.1. Кыргыз тилинин дүйнө сүрөтүндө жана Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концептинин образдуу белгилеринин репрезентацияланышы.

Дүйнөнүн кыргыз тил сүрөттүндөгү концептин түзүлүшүндөгү образдуу бөлүгү ааламдын ар кандай когнитивдик компоненттерин ишке ашырган метафора жана туруктуу салыштырма сөз айкаштары аркылуу берилген: 1) ай-аалам; 2) он сегиз мин аалам; 3) кудуреттүү аалам ; 4) аалам – туулган жер (Ч. Айтматов; 5) аалам – төгөрөктүн төрт бурчу.

Ч. Айтматовдун космогониялык түшүнүгү боюнча **аалам** – бул *туулуп өскөн жер*, адамдын *мекени*, жада калса анын өзүнүн кичинекей *үйү* экени чындыгында талашсыз. Адам ааламды ошол өзүн курчап турган дүйнө аркылуу тааныйт, жана ошол аркылуу ааламга, дүйнөгө чыга алат. Ал жер адамдын космогониясы, адамдын чыныгы ааламга (жашоого, дүйнөгө) карата багытталган төтөн жолу.

«Аалам» концепти кыргыз маданиятында жана дүйнө таанымында маанилүү орунду ээлейт. Анын образдык белгилери аркылуу адамдын ички дүйнөсүн, түшүнүктөрүн жана баалуулуктарын чагылдырат. Ааламдын метафоралык жана символикалык белгиси, кыргыз элинин даанышмандыгын

көрсөтөт.

3.4. «Аалам» концептинин баалуулук белгилери.

Ааламдын баалуулук белгилери адамзаттын дүйнөгө болгон көз карашын, социалдык жана моралдык нормаларын чагылдырууга жардам берет. Бул белгилер концептин коомдук жана жеке маанисин аныктайт.

Аалам концептинин баалуулук белгилерине: 1) улуулук жана кенендик, 2) тиричиликтин жана жашоонун булагы, 3) космостук тартиптин, божомолдун символу, 4) жашыруун жана сыйкырдуулук, 5) коопсуздук жана коргоо, 6) чексиздик жана түбөлүктүүлүк, 7) ыйыктык жана Кудайдын жаратуусу, 8) акыл жана билим кирет.

3.5. «Аалам» концептинин баалоочу белгилери.

Баалоочу белгилер – жалпы, так ушул элге мүнөздүү, багытталган баалоочу мамилелерди орнотууга мүмкүндүк берген белгилер б.а. талданган дүйнөнүн фрагменти. Кыргыз маданиятында, Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде «аалам» концептинин төмөнкү баалоочу белгилери аныкталды: чексиздик, чоңдук, масштабдуулук, иреттүүлүк, бүтүндүк, улуулук, сырдуулук жана табышмактуулук.

«Аалам» концептинин баалоочу белгилери: оң (позитивдүү), терс (негативдүү) жана эки жактуу (амбиваленттүү) баалоочу белгилер деген категорияларга бөлүндү. 1) Оң (позитивдүү) баа берүүчү белгилер. Бул белгилер ааламды кемчиликсиз, гармониялуу жана укмуштуудай деген мааниде сүрөттөйт. 2) Терс (негативдүү) баа берүүчү белгилер. Ааламды коркунучтуу, башаламан, ырайымсыз жана түшүнүүгө кыйын болгон чөйрө катары сүрөттөгөн белгилер. Бул түрдөгү сүрөттөмөлөр ааламдын чексиздиги жана табышмактуулугуна байланыштуу болуп, адамдын чектелген акылы үчүн ааламды толук түшүнүү мүмкүн болбой жатканын чагылдырат. 3) Эки жактуу (амбиваленттүү) баа берүүчү белгилер. Бул белгилер ааламдын оң жана терс жактарын бириктирген сүрөттөмөлөрдү камтыйт, б.а. жашоо менен өлүмдү, сулуулук менен коркунучту, эркиндик менен чектөөнү билдирет.

3.6. «Аалам» концептинин символикалык белгилери.

Символикалык белгилер метафоралык же аллегориялык болушу мүмкүн, ошондой эле белгилүү бир дүйнө түзүмүнө берилген маданий жана эмоциялык маанилерди чагылдырган өзгөчөлүү белгилер болот.

Символикалык белгилер боюнча укмуштуу М. В. Пименова мындай дейт: «азыркы учурда бар болгон же жоголгон мифтен же ырым-жырымдан келип чыккан, жана метафора, аллегория же маданий белги катары кабыл алынышы мүмкүн болгон белгилер. Элдин өнүгүү процессинде уламыштар жоголот, бирок аларды жок болуп кеткен метафораларын талдап, калыбына келтирсе болот» [Пименова, 2007].

Концепт «аалам» (Universe) көптөгөн элдердин мифологиясында ар

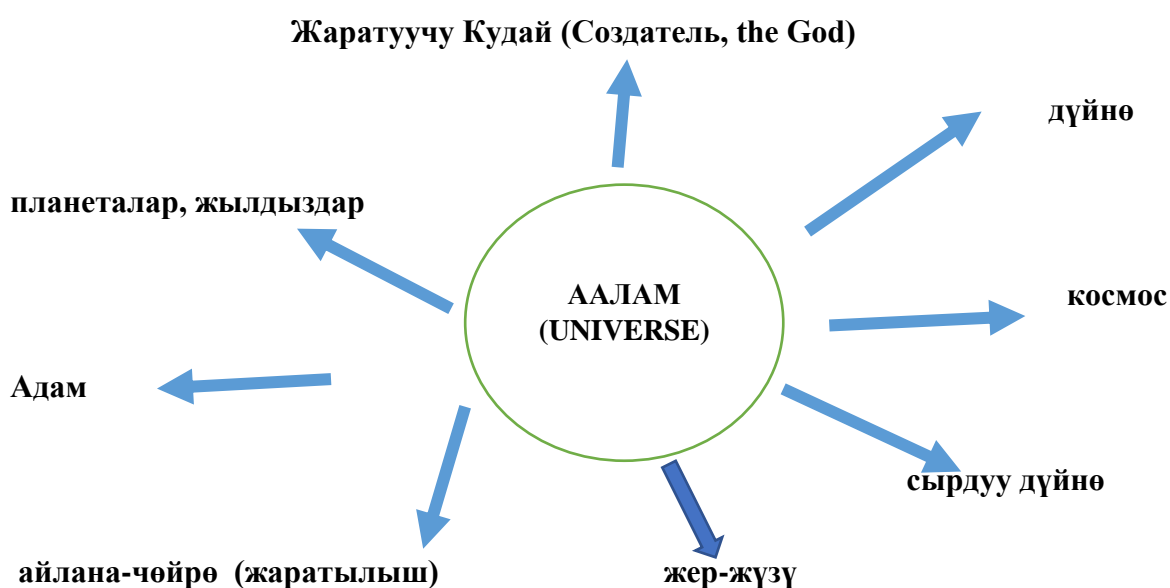
түрдүү символдор жана сүрөттөө аркылуу берилген. Бул символикалык белгилер бүткүл дүйнөнү, анын түзүлүшүн жана адамдын дүйнөгө болгон мамилесин түшүндүрүүгө жардам берет. Символикалык белгилердин тутуму төмөнкүчө: өмүр дарагы, жарык жана караңгылык, гармония жана тартип, акылмандык жана билим.

3.7. «Аалам» концепти макроконцепт катары: интерпретациялоо жана категорияларга бөлүү.

Көптөгөн илимпоздордун талдоолорунан жана ырастоолорунан улам, «аалам» концепти жылдыздарды, асманды, галактиканы, жерди жана албетте адамзатты камтыган макро түшүнүк. Концепт «аалам» макроконцепт катары каралат, анткени алардын пайда болуу жана өнүгүү тарыхын көрсөткөн бир катар түрткү берүүчү символикалык белгилер бар. Бул тууралуу М. В. Пименова мындай дейт: Аалам макро-концепциялардын катарына кирет, анткени бул – жылдыздар, топ жылдыздар, планеталар, квазарлар, пульсарлар ж. б. сыяктуу түшүнүктөр үчүн гипероним (жалпы түшүнүк). Планета – Жер, Марс, Венера жана башкалар сыяктуу түшүнүктөр үчүн гипоним (түр түшүнүгү) [Пименова, Бакирова, 2021: 94]

Структуралык анализ көрсөткөндөй, концепттин «катмарлуу» түзүлүшү бар, анын катмарлары ар кандай доордогу маданий жашоонун «тундурмасы» болуп саналат. Концепти татаал түзүлүш катары кароодо тил илимпоздору бир нерсеге жакындашат: концепттин структурасында түшүнүктүк, каймана маанидеги жана баалуулук компоненттери так белгиленген, ошондой эле адамдын тигил же бул чагылдырылган объектке болгон мамилесин билдирген баалоо компонентинин бар экендигин белгилей кетүү маанилүү. Негизги теорияларга таянып «аалам» макроконцептинин схемасын сунуш кылабыз:

Схема 3.1 – «Аалам» концептинин түзүлүш схемасы

Кыргыз маданиятында «аалам концептинин маданий мазмунун, түзүлүшүн талдап классификациялап, концепти макроконцепт катарында карап төмөнкү категорияларга бөлөбүз:

1. Аалам чексиз, түбөлүктүү, көз карандысыз, бул эң жогорку күч – Жаратуучу Кудай;
2. Табышмактуу Аалам: ааламдын катмарлары, параллель ааламдар мисалы: жогорку дүйнө, ортонку дүйнө, төмөнкү дүйнө, тиги дүйнө;
3. Көзгө көрүнүп турган (орбитадагы) аалам: жылдыздар, жер, асман, космос, планеталар, ай, күн;
4. Кол менен кармап көрүп жана сезим менен туйган дүйнө – биз жашаган дүйнө, айлана-чөйрө, жаратылыш, суу, жер, шамал, аба ж.б.;
5. Ааламдын эң негизги маңызы – Адам: адамдын ички руханий дүйнөсү, анын ишеними менен үмүтү, үй-бүлөсү, жакындары, жашоодогу максаттары, жашаган жер менен үйү, анын дүйнө таанымы.

3.8. «Аалам» концептинин когнитивдик же лингвистикалык туюнтмалары, а) чексиздик б) түзгөн компоненттери, в) сырткы көрүнүшү, аталыштары, сырдуулугу ж.б., концептин когнетема талаалары.

«Аалам» концепти лексикалык, синтаксистик жана семантикалык чагылдыруу формаларында көрсөтүлөт. Ал ар түрдүү контексттерде, мисалы, поэзияда, прозада жана риторикада колдонулуп, адамзаттын маанилүү философиялык маселелерин чагылдырат.

«Аалам» макроконцепт болгондуктан, негизги таандык белгилер көпчүлүк тилдерде маданияттарда туура келет, бирок ошону менен эле бирге маданий менталдык өзгөчөлүктөргө да дуушар болушат. Кыргыз маданий индивидуалдык ой жүгүртүү чөйрөсүнө байланыштуу болот.

Берилген аныктамаларга таянып жана кыргыз элинин дүйнө таанымына ылайык жана турмуш тажрыйбасына таянып, Ч. Айтматовдун чыгармаларынын негизинде «аалам» концептинин 20 когнетема талаалары аныкталды.

Таблица 3.1 «Аалам» концептинин когнетема талаалары

Кыргызча аталышы	Англисче берилиши
Аалам (материянын өнүгүү процессинде чексиз, ар түрдүү форма алып, мейкиндик жана убакыт жагынан чектелбеген бүткүл дүйнө)	Aalam (the entire universe, unlimited in space and time, taking various forms in the development of matter)
1. Жогорку күч, Аллах (Высшая сила)	Higher power, Allah (Supreme force)
3. Бүткүл дүйнө	The whole Earth
4. Дүйнө түзүмү (система мироздания)	World structure (the system of the cosmos)
5. Чексиз дүйнө (бесконечный мир)	Endless world (infinite world)

6. Ички дүйнө (адамдын ички дүйнөсү)	Inner world (human's inner world)
7. Бардык планеталар, жылдыздар,	All planets, stars
8. Галактика	Galaxy
9. Космос мейкиндиги	Cosmic space
10. Бардык жер үстүндө жана астында болгон нерселердин бардыгы	Everything on the surface of the Earth and beneath it
11. Биз тааныган, биз ишенген, биз үчүн эң жакын дүйнө (туулган жер, үйүбүз, үй – бүлөбүз, ишенген кишибиз)	The world we know, believe in, and that is closest to us (our homeland, home, family, trusted people)
12. Бизге көрүнбөгөн дүйнө, (паралельные миры) сырдуу дүйнө	The unseen world (parallel worlds), mysterious world
13. Отурукташкан, жан жаныбар ээлеген дүйнө	The settled world, inhabited by living creatures
14. Төгөрөктүн төрт бурчу	The four corners of the Earth
15. Бардык дүйнөнүн жыйындысы (астр.)	The sum of all worlds (astronomical)
16. Түбөлүк жашоо	Eternal life
17. Эч кимге көз карандысыз дүйнө	The independent world
18. Ай аалам	The fast universe
19. Он сегиз миң аалам	Eighteen thousand worlds
20. Адамзат	Humanity

«Аалам» концептинин негизги когнетемасы бул «дүйнө» түшүнүгү болуп саналат. Алар төмөнкүдөй метафоралык салыштыруу аркылуу берилет: *чын дүйнө, бул дүйнө, тигил дүйнө, жалган дүйнө, арман дүйнө, бар дүйнө, жок дүйнө, армансыз дүйнө, жан дүйнө, бүткүл дүйнө, жыргал дүйнө, көр дүйнө, кор дүйнө, зор дүйнө, көркөм дүйнө, эки дүйнө тар дүйнө, кең дүйнө, куу дүйнө, ажайып дүйнө, түбү тешик дүйнө ж.б.*

«Аалам» концепти Ч. Айтматовдун чыгармаларында ар кандай лексикалык каражаттар менен чагылдырылат – бул метафора, салыштыруу, персоналдаштыруу, синонимдер, карама-каршылыктар, контрастар, эпитеттер. Концептин лексикалык компоненттери төмөнкү тематикалык топторду билдирет: «*жер жүзү*», «*дүйнө*», «*космос, планеталар*», «*жогорку күч, жаратуучу*», «*айлана-чөйрө*», «*жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү*», «*адам, адамдын ички дүйнөсү*», «*мифологиялык дүйнө*», «*мейкиндик*», «*адамдын ааламга болгон мамилеси*».

3.9. Ч. Айтматовдун ааламы, анын лингвистикалык актуалдуулугу жана котормодо берилиши (адам концептинин алкагында).

Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концептинин лексикалык-семантикалык мүнөздөмөсү.

Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концептин талдоо жазуучунун тилиндеги бул түшүнүктүн көп мааниликтүүлүгүн чагылдырган лексикалык бирдиктерди аныктоодон башталат. Мисалы, Кылым карытар бир күн романынан үзүндү: «*Бу жарык дүйнөдө эстүү – жандуу жаралган*

жалгыз эле бизбизби, түбүнө санаа жеткис дүйнөдө өзүбүз гана жалгызбызбы, Аалам Аалам болгону жараткан рух Жердеги адамдын гана жашоо тирилигиби?» [Айтматов, 2018: III, 60]

Бул контексте биринчиден **Аалам** – бул бардыгын, анын ичинде материалдык дүйнөнү (жер) жана руханий, философиялык, метафизикалык аспекттерди камтыган бүткүл дүйнө. Бул түшүнүк физикалык реалдуулук менен чектелбейт.

«Аалам» концептине байланышкан лексикалык бирдиктер: **1) жарык дүйнө 2) эстүү - жандуу жаралган 3) түбүнө санаа жеткис дүйнө 4) жараткан рух, 5) жердеги адам**

Англисче котормодо төмөнкүчө берилген: “*So we were indeed not alone in life, not the sole representatives of our kind, in the deserted eternity of the universe.*” (translated by James Riordan)

Бул фрагментте кыргыз тилиндеги текст менен англисче котормо арасында концептуалдык, маданий, философиялык жана стилистикалык айырмачылыктар кездешет, б.а. котормодо терең философиялык жана метафизикалык маанилердин көпчүлүгү жоголуп кеткен. Оригиналдын негизги мааниси, адамдын ааламдагы орду жана жашоосунун уникалдуулугу тууралуу терең ой жүгүртүүлөрдү камтыса, англисче котормо негизинен адамдын биологиялык ордуна басым жасап, философиялык суроолорду жоготуп, терең ой жүгүртүүгө чектөө коюлуп калган.

«Бетме - бет» повестинен мисал алсак: «*Сейде Ысмайылдын келишин күтүп турат, мына ушундай чакта ал ак мөңгүлүү кырка тоолордун үстүндө, аяздуу кышкы асмандын көз мелжиген бийиктигинде жылтылдап турган жылдыздар менен айды мундуу карайт....., ошо көк теңир бетиндеги касиеттүү ай, касиеттүү жылдыздарга үнүм жетсе, алардан биердеги жашоо тиричиликке бир таасир болор беле дейт...*» [Айтматов, 2018: III, 74].

Ушул кыска үзүндүдөн «аалам» концептин билдирген бир нече лексикалык бирдиктерди көрөбүз. Алар: **1) «Аяздуу кышкы асман»** – бул символикалык фраза, **2) «Жылдыздар менен ай»** – астрономиялык объектер, **3) «Көк теңир»** – кыргыздын салттуу маданиятында асманды ыйык руханий жаратуучу катары билдирген термин, **4) «Касиеттүү ай» жана «касиеттүү жылдыздар», 5) «Үнүм жетсе»** (*If my voice could reach*) – каармандын Аалам менен байланыш түзүү аракетин.

Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» концептинин семиотикалык мүнөздөмөсү.

Семиотикалык аспекте сөздөрдүн жана образдардын символикасын карап көрсөк: «**Ак мөңгүлүү кырка тоолор**» жана «**көк теңир**» сөз айкаштары адам үчүн кол жеткиз болгон ааламды символдоштурат, себеби **ак мөңгүлүү кырка тоолор** – бийик, адамдын колу жеткиз, ал эми **көк теңир**

болсо асман, ал – чексиз жана кубаттуу. Бул элементтер жогорку, сакралдуу башталышты билдирет. «*Касиеттүү ай*» жана «*касиеттүү жылдыздар*» образы бул символизмди күчөтөт, ааламды сакралдуу мейкиндикке айлантып, адам өзүнүн экзистенциалдык суроолоруна жооп табууга аракет кылат.

Төртүнчү бап «**«Адам» концептинин когнитивдик белгилери жана маданий өзгөчөлүктөрү: Ч. Айтматовдун чыгармаларында алардын репрезентацияланышы жана котормодо берилиши**» деп аталат.

4.1. «Адам» концептинин когнитивдик белгилери: а) адамдын иш аракети, б) сырткы түзүлүшү, ички дүйнөсү, жеке касиеттери, в) үй – бүлөдө жана коомдогу орду.

«Адам» концептине кайрылсак адам деген түшүнүк дүйнө жүзүнө эбактан эле тааныш, себеби адамзаттын жер жүзүндө пайда болушуна байланыштуу «Адам Ата жана Обо Эне» (Адам и Ева) деген мифологиялык билдирме жалпыга белгилүү.

«Адам» концептин түзгөн *мотивациялык* белгини талдап алуу учун этимологиялык сөздүктөргө кайрылсак: фарсы сөзү آدم, араб сөзү آدم, андан кийин еврей сөзү אָדָם, түздөн түз мааниси "адам" деген сөздөн келип чыккан жана אָרֶץ "жер" жана אִשָּׁרָה "кызыл" деген унгусу бир сөздөр менен байланышкан.

Түшүндүрмө сөздүктөрдө төмөнкүчө берилген: **Адам** (ивр. אָדָם - *Сын Земли* или *человек*) и жена **Ева** (ивр. חַוָּה, *Хава – живущая* или *дающая жизнь*) – в Библии первые люди на Земле, сотворённые Богом и прародители человеческого рода.

Ислам дининде адам атанын жаралышы жөнүндө Ыйык Куранда төмөнкүчө берилет: Эген периштелерге: «**Мен шыгыраган, келбеттүү кургак чоподон инсанды жаратамын**», – деди [*Ыйык Куран:263*].

Дээрлик бардык этимологиялык жана түшүндүрмө сөздүктөрдө *адам* сөзү (адам деген ат) *кызыл жер* же *чопо* деген түшүнүк менен коштолот). Ушундай эле тилдик трансформацияны латын тилинде да байкоого болот: *hitus – жер, homo – адам*. Демек, бул Кудай адамды топурактан жараткан жана ага жан салган деген түшүнүккө толук дал келет.

«Адам» концептинин ассоциативдик белгилерине камтыган түшүнүктөргө төмөнкүлөр кирет: кабырга, кабыргадан, азгырык, асман, күнөө, алма, Ыйык Куран, Библия, жаратуу, адам, дарак, сүргүн, жылан, момо - жемиш, евангелист, аял, күнөөкөр, аалам, кудай, жаратуучу, эркек, жигит, адамзат, алма дарагы, периште, башат ж.б.

«Адам» концептин денотативдик маанисин такталып, аны толук түзө турган компоненттери: адамдын сырткы келбети, ой жүгүртүүсү, мүнөзү, бактылуулук критерийи, дүйнө-таанымы, социалдык статусу, коомдогу орду изилденип, оң жана терс деген негизги эки категориянын алкагында

талданды.

4.2. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» концепти, «аалам» макроконцептин түзгөн негизги концептуалдык белги катары.

М. В. Пименованын аныктамасы боюнча, «аалам» концепти тилдин пайдубалын жана дүйнө таануунун өзөгүн түзөт [Пименова, 2016]. Аалам чексиз, бөлүнбөйт жана критерийлер менен ченелбейт; ал адамдын жашоосунда негизги ролду ойнойт.

Мисал катары, Айтматовдун «Кыямат» романындагы Базарбайдын образы «адам» концептинин эң жогорку критерийи чыныгы адамдык (бактылууулук) касиетинин жоктугунан улам бөлтүрүктөрдү уурдап кетип, чон трагедияга жол ачат. М. Е. Дарбанов өзүнүн «Адам» концептинин когнитивдик – тилдик мазмуну» аттуу монографиясында боорукер мээримдуу тарбиялуу жакшы адам да, өтө ачуусу келгенде өзүн кармай албай таш боор, мээримсиз адамга айланып кетиши мүмкүн экендигин айтат. Буга далил катары кыргыздын эзелтен келе жаткан «Адам болуш аста аста, айбан болуш бир паста» деген макалын келтирет [Дарбанов, 2016: 190].

«Адам» концепти Ч. Айтматовдун чыгармаларында анын каармандары аркылуу ачылат. Мисалы, Танабай, Бостон, Эдигей, Жамийла, Сейде Толгонай, Момун чал жана Орган сыяктуу каармандар адамдын сүйүү, достук, эрдик, адилеттүүлүк сыяктуу баалуулуктарын көрсөтөт. Алардын ички дүйнөсү, каармандуулугу аркылуу Айтматов адамдын тагдыры жана дүйнөгө болгон көз карашын терең ачып берет. Ошол эле учурда, жаныбарлардын образдары (Гулсары, Ташчайнар, Акбара, Каранар, Жаабарс) да «адам» концептин тереңдетип анын бардык когнитивдик маанилерин толук кандуу ачууга жардам берет.

Жыйынтыктап айтканда, «адам» жана «аалам» концепттери Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында терең философиялык ойлорду камтып, адамзаттын бактылуу болушу үчүн *аалам* менен ар дайым гармонияда жашоонун зарылдыгын белгилейт [Үкүбаева, 2012].

4.3. Улуттук менталитет «адам» концептинин алкагында.

Биринчи кезекте, менталитет кырдаалдын туруктуулугуна карабастан, ар дайым курч жана заманбап болгон улуттук аң-сезим жана маданият маселелерин козгойт. Улуттук менталитеттин калыптанышынын маңызын, структурасын, өзгөчөлүгүн, факторлорун аныктоо зарылдыгы маданиятта адам болуунун терең негиздерине кайрылууну шарттайт.

Кыргыз менталитетинин өзгөчөлүктөрү: уруучулук, жердешчилдик, жети атаны сүрүштүрүү, меймандостук, жөнөкөйлүк, ишенчээктик, ачык патриотизм, сөзгө маани берүү, улууларды сыйлоо, кыргызчылык, инертүүлүк (түртмөчүлүк), сөзгө туруктуулук, эр жүрөктүүлүк.

Англис менталитеттеринин өзгөчөлүктөрү: politeness (сыпайылык), arrogance (керсейүү), emotional restraint (эмоционалдык токтоолук), English humor, conservativeness (консервативдүүлүк), privacy (жеке талаасына кирбөө), patriotism (мекенди сүйүү), positive thinking (позитивдүү ой жүгүртүү), activity (ишмердүүлүк), punctuality (пунктуалдуулук).

Кыргыз жана англичан менталитеттеринин айырмачылыгы алардын маданияттык айырмачылыктарын ачык көрсөтөт. Бул айырмачылыктар диний, географиялык жана тарыхый контексттерде ачылышы мүмкүн, бирок алар «адам» концептине байланыштуу негизги принциптерди жокко чыгарбайт. Жакшылык кылуу, жамандыктан сактануу жана адамдык байланыштарды өркүндөтүү – бул эки эл үчүн тең актуалдуу жана ар түрдүү журум-турумдар аркылуу ишке ашырылат.

4.4. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин изилдөө: когнитивдик-маданий жана этнолингвистикалык коддор, семиотикалык интерпретация жана алардын өз ара байланыштары.

Изилденип жаткан «аалам» жана «адам» концепттерин Ч. Айтматовдун чыгармаларында терең түшүнүү үчүн, маданий жана когнитивдик коддордун теорияларына кайрылуу зарыл. **Маданий код** белгилердин жана символдордун системасы катары, ошол белгилер аркылуу маанилүү маданий түшүнүктөр жана дүйнөнү түшүнүү чөйрөсүн көрсөтөт. Ал эми **когнитивдик коддор** адамдардын дүйнөнү кабыл алуу жана анын чындыгын түшүнүү процесстерин талдоого мүмкүндүк берет.

Айтматовдун «**Кылым карытар бир күн**» романында *аалам* менен *адам* арасындагы байланыш кыргыз маданиятынын негизги символдорунан улам күчтөнөт: аталардын мурасы, жер менен байланыш, өмүрдүн жана өлүмдүн чексиз кайталануу цикли.

Эмесе чыгармадан үзүндү алсак: «*Мына биз азыр Сары-Өзөктүн илгертен арбактуу бейити болгон Эне-Бейитке жөнөп баратабыз. Бейиши болгон Казангап атанын жатар жайы ошол. Ошо бейитке койгула деп өзү керээз кылып кеткен*» [Айтматов, 2018: III, 99].

Романда жер физикалык мейкиндик гана эмес, муундар арасындагы түбөлүк байланышты билдирген символ катары каралат. *Арбактуу бейит*, *Эне Бейит* – ата-бабалар менен түбөлүк байланыштын жана адамзаттын табияттын ажырагыс бөлүгү катары көрсөткөн символ болуп саналат.

Англисче котормодо “*We are now leaving for Ana-Beit, the most revered and ancient cemetery in the Sarozek. The late Kazangap-ata deserved this; he asked to be buried there.*” (trans. by John French) деп берилип, ата-бабадан калган мурас, адамдын акыркы жатар жерине байланышкан ыйык маанидеги коддолгон маалымат берилген эмес.

Когнитивдик коддорду колдонуу аркылуу Айтматовдун тексттеринде «аалам» жана «адам» концепттерин терең изилдөөгө болот. Когнитивдик коддор адамдын дүйнөнү кабыл алуу процессин жана анын чындыгын түшүнүү жолдорун түшүндүрөт. Айтматов өз чыгармаларында адамдын ички дүйнөсүнүн жана анын дүйнөгө болгон мамилесинин өзгөрүшүн көрсөтөт.

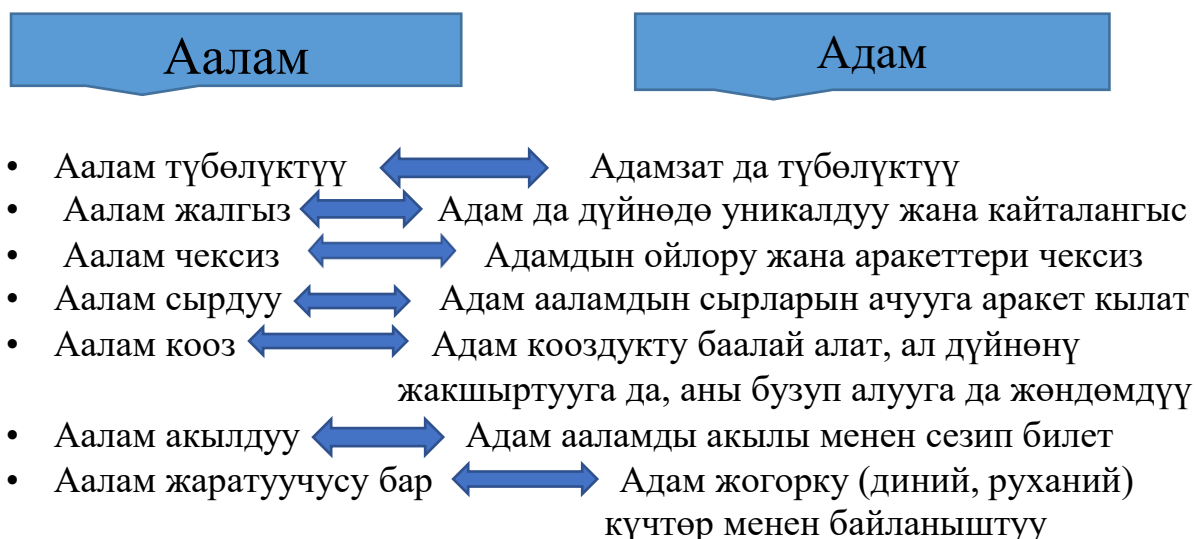
Маданий концепттердин интерпретациясына кайрылсак, кыргыз маданиятында «аалам» концепти кеңири мааниге ээ. Бул болгону физикалык дүйнө эмес, дүйнөнүн бардык аспектилерин – адамдардын, жаратылыштын жана коомдун байланыштарын түшүндүрөт. «Саманчынын жолу» аркылуу Айтматов *ааламды* бир бүтүндүк катары көрсөтүп жатат.

Кыргыздар байыртадан эле өң-түстөргө өзгөчө маани берип келишкен, өзгөчө өң-түстөр Ч. Айтматовдун чыгармаларында улуттук реалиялардын чордонун түзүп, концепттердин ачылышына жана котормонун так болушуна түздөн түз таасир этет, б.а. когнитология менен эле катар семиотиканын да принциптерин ачыктайт.

Мисалга алсак, Ч. Айтматовдун белгилүү чыгармасы «Ак кеме» (The White Ship) – адамдын ааламды кабыл алуусун жана ички дүйнөсүн чагылдырган терең символдук маани менен жүктөлгөн повесть.

Кеме ар кандай болушу мүмкүн: кичине же чоң, ар түрдүү түстө, бирок «Ак кеме» дегенде анын көлөмү чоң, өңү аппак кандайдыр бир адамга жакшылык алып келе турган символ (семиотикалык белги) катары каралат. Демек, «Ак кеме» – бул баланын дүйнөгө болгон көз карашы, анын аалам концепциясына болгон үмүтүнүн символу.

Схема 4.1 – «Аалам» менен «адам» концепттеринин байланышы

4.5. Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» жана «адам» концепттеринин билдирген тилдик каражаттардын которулушу: маданий жана семиотикалык маанилерди берүү проблемалары.

Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында «аалам» концепти ар тараптуу

жана терең мааниге ээ. Бул түшүнүктү философиялык, космологиялык жана социалдык жактан карап чыгууга болот.

«Саманчынын жолу» чыгармасынан үзүндү алып анын англис (орус тили ортомчу тил катары) тилине которулушун карап көрсөк:

Таблица 4.1 – «Саманчынын жолу» повестиндеги космостун образы

кыргыз тилинде	англис тилинде	орус тилинде
<p>•Түн ортосунда тээ жылдыздуу төбөсүн карасам, саманчынын жолу ааламдын бир четинен экинчи четине керилип жаткан кези экен. Субанкулдун айткандары эсиме түшүп, кыялымда асмандын ошол күмүш жолу менен кандайдыр бир зор дыйкан кере кучак саман көтөрүп өткөн экен го, анын мол кучагынан себеленип түшкөндөн, топон береке төгүп, из чубатып кеткен турбайбы. [Айтматов, 2018: I, 399].</p>	<p>• At midnight, in the dead of night, I looked up at the sky and saw the Way of the Reaper, the Milky Way, stretch straight across the heavens, a wide silvery path among the stars. I recalled Suvankul's words and thought that perhaps a kind and mighty tiller had really crossed the sky this night with a great armful of straw, leaving in his wake a trail of fallen chaff and grain. (trans. by John French)</p>	<p>•В полночь, в самую полную пару ночи, я глянула на небо и увидела Дорогу Соломщика – Млечный Путь прострился через весь небосклон широкой серебристой полосой среди звезд. Я вспомнила слова Субанкула и подумала, что, может быть, и в самом деле этой ночи прошел по небу какой то могучий, добрый хлебороб с огромной охапкой соломы, оставляя за собой след, осыпавшейся мякины, зерен. [Айтматов 1976:7]</p>

Бул үзүндүдөн Саманчынын жолу – космостун образы кыргыз элинде адамдын (саман көтөрүп бара жаткан дыйкандын) образы менен салыштырылган. Жөн гана саман көтөрүп бара жаткан адам эмес, мунун символикалык (семиотикалык) маанисин алсак, бул береке төгүлүп бара жатат, демек жер үстүндө токчулук, молчулук болот деген белгини билдирет.

Котормодо төп келишпөөчүлүк орун алып, **жылдыздуу төбө, кең аалам, асмандын күмүш жолу** деген метафоралык салыштыруулар өзүнүн маданий-философиялык, экспрессивдүү маани манызына жараша которулбай калган. Повесттен үзүндү алып, ага талдоо жасап көрөлү:

- *Алимандын көзү муз тартып агына айланып жатты. Кантеримди билбедим. Бир заматтын ортосунда бири өлүп, бири туулуп, көз алдымда ажал менен турмуштун кагылышканы эсимди оодарды.* [Айтматов, 2018: III, 501]

- *Алиман! Вскрикнула я не своим голосом, и схватила ее руку пульс пропал. В одно мгновение на глазах у меня столкнулись жизнь и смерть!* [Айтматов 1976:16]

- *"Aliman!" I cried in a strangled voice and grabbed her wrist. I could not find the pulse. In a single flash life and death had clashed together.* (tr. by J. Riordan)

Тексттин котормо моделдерине көнүл бурсак: **1) Түздөн-түз (literary)** котормо колдонулган, мисалы, «*пульс пропал*» же "*I could not find the pulse*" деген фразалар түз котормо болуп саналат. Бирок, метафоралык терең маанилүү фразалар, мисалы, «*Алимандын көзү муз тартып агына айланым жатты*», толук чагылдырылган эмес. **2) Модификация (modification)** ыкмасы, мисалы, англ. тилинде "*I cried in a strangled voice*" (орусч. *вскрикнула я не своим голосом*) деген сөздөр кыргызча «*кантеримди билбедим*» дегенге толук шайкеш келбейт. Англисче (орусча) котормодо каармандын ички абалына караганда сырткы эмоцияга басым жасалган. **3) Алып салуу (omission)** ыкмасы: кыргыз тилиндеги «*Алимандын көзү муз тартып агына айланым жатты*» деген метафора англис (орус) котормолорунда жоголуп кеткен. **4) Адаптация (adaptation)** ыкмасы, мисалы, "*could not find the pulse*" (орусча «*пульс пропал*») деген фраза өлүм түшүнүгүн адаптация кылып, англис жана орус элдеринин өлүм жөнүндөгү түшүнүгүнө ылайыкташтырылган. **5) Семантикалык котормо (semantic translation)** ыкмасы, негизги маанисин сактоого аракет жасалган. Мисалы, «*жашоо менен өлүмдүн кагылышы*» деген фраза негизинен сакталат, бирок поэтикалык жана маданий өзгөчөлүктөрү жеңилдетилген.

Натыйжада, котормо түз, модификация, адаптация жана түшүрүп салуу ыкмаларын колдонуу менен ишке ашырылган. Тексттин философиялык мааниси жана негизги мазмуну сакталганы менен, метафоралардын тереңдиги жана поэтикалык өзгөчөлүктөрү айрым учурларда жоголуп кеткен.

4.6. «Адам» жана «аалам» концептеринин алкагында, котормо процессинде кездешкен экстралингвистикалык факторлор тууралуу.

Экстралингвистикалык факторлор жана улуттук реалиялар, айрыкча маданий контексттер, котормо процессинин маанилүү бөлүгү болуп саналат. Маданий реалиялар экстралингвистикалык факторлордун маанилүү бөлүгү болуп, өзүнө тиешелүү маданий элементтерди камтыйт, алар белгилүү бир маданияттын алкагында тексттин кабыл алуусуна тыгыз байланыштуу.

Экстралингвистикалык факторлордун ичинен автордун инсандык факторун, анын дүйнө таанымын, эстетикалык артыкчылыктарын, чыгарманын идеялык багытын, эмоционалдык тонун, образдуу түзүлүшүн ж.б. кошуп эсептөө адатка айланган [Жеребило, 2010].

Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинде лексикалык бирдиктердин терең символикалык мааниси белгиленет, мисалы: «*Баягыда орок тартып жүрүп, гулкайыр жыйнап алгандагысы эсиме келди. Анда ал кызыл жоолук салынып, колунда кармаганы апанакай бүрдүү гулкайыр эмес беле, азыр болсо башына салынган кара жоолук, колундагысы кызыл гүл, айырмасы ошол*» [Айтматов, 2018: I, 449].

I remembered how she had gathered the wild hollyhocks at the edge of the

field and had stood holding them just the same way. Then, however, she had had on a red kerchief and her flowers were pink and white, while now she had on a black kerchief and the flowers were red. This was the only difference [tr. by J. Riordan].

Текстеги «**кызыл жоолук**» жана «**кара жоолук**» деген сөз айкаштары аркылуу аялдын (адам) жашоо образы, жашоо шарттары жана коомдук ролу чагылдырылган. Кыргыз менталитетинде жоолук аялдын статусун билдирет, б.а. моралдык баалуулукту чагылдырат. Бул символдорду которгондо, «**red kerchief**» жана «**black kerchief**» деп берүүгө болот, бирок, алардын маданий коннотациялары, англис тилинде кыргыз контекстинде берилгендей терең символизмге ээ болушу күмөн маселе бойдон калат.

Ч. Айтматовдун «Биринчи мугалим» чыгармасынан үзүндү алсак: -«**Кайран теректер!** Арадан канча заман өткөнүн ушундан эле билүүгө болбойбу. Саламатсынарбы, **асыл зам теректер!** Силерди элдин келечегин тилеп тиккен, багып өстүргөн кишинин айткандарынын баары келди». [Айтматов, 2018: I, 388].

-“*Ah my poplars, my beautiful poplars! So much water has flowed under the bridges since you were young slender saplings! All that the man who planted and tended you dreamed of, all he predicted has come true!*” [trans. By John French].

«**Асыл зам теректер**» жана «**кайран теректер**» деген фразалар кыргыз тилинде адам үчүн өтө кымбат жана маанилүү деген терең эмоционалдык жана маданий жүккө ээ. Англис тилинде бул жөн гана «*poplars*» жана «*beautiful poplars*» деп которулган, бул сөздөр денотативдик маанини билдирип, анын эстетикалык жагын гана көрсөткөн, ошондуктан түпнускадагы терең маданий жана эмоционалдык маани так берилген эмес.

«**Арадан канча заман өткөнүн ушундан эле билүүгө болбойбу?**» деген фраза кыргыз тилинде убакыт жана тарых тууралуу терең ойго салган маанини берет. Англисче котормосунда болсо, бул «***So much water has flowed under the bridges since you were young slender saplings!***» деген фразеологизм аркылуу берилип, англис тилдүү окуучулар үчүн адаптацияланган.

Жыйынтыктап айтканда, Ч. Айтматовдун чыгармаларын которууда экстралингвистикалык факторлорду эске алуу зарыл, анткени алар маданияттар аралык байланыштарды жана котормонун натыйжалуулугун камсыздоого жардам берет.

КОРУТУНДУ

Изилдөөнүн негизги мазмуну диссертациялык изилдөөнүн алдына коюлган милдеттердин аткарылыш ырааттуулугуна ылайык берилди. Илимий иштеги коргоого коюлуучу негизги жоболордун негизинде төмөнкү жыйынтыктар чыгарылды: **Биринчи** жободо көрсөтүлгөндөй семиотика белгилер жана символдор системасын изилдеп, дүйнөнү таануу процессинде Маанилүү роль ойнойт, ал эми когнитивдик илим адамдардын чөйрөнү кабыл

алуу жана аны түшүндүрүү механизмдерин ачат. Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин анализи, бул түшүнүктөр кыргыз элинин уникалдуу дүйнө таанымын жана дүйнөгө карата көз карашын чагылдырып, алардын тилдер аралык котормодогу өзгөрүүлөрүн көрсөткөн. Бул, өз кезегинде, котормо жана интерпретация процесстеринде маданий өзгөчөлүктөрдү жана контекстти эске алуунун маанилүүлүгүн тастыктады.

Экинчи жободо коюлган максатка ылайык «аалам» жана «адам» концепттери бири-бири менен тыгыз байланышкан, бирок түрдүү лексикалык жана маданий белгилерди камтып, кыргыз дүйнө таанымын ачык чагылдырат. Мисалы, Ч. Айтматовдун чыгармаларында «аалам» концептти адамдын чөйрөсүн жана анын илимий жана философиялык түшүнүктөрүн чагылдырса, ал эми «адам» концептти инсандыктын жана жоопкерчиликтин символу катары берилет.

Ишибиздин **үчүнчү** жобосунда кыргыз маданиятында «аалам» концепттинин маданий мазмуну жана түзүлүшү талданып, макроконцепт катары төмөнкү категорияларга бөлүндү: 1) аалам чексиз, түбөлүктүү, көз карандысыз; 2) табышмактуу аалам; 3) көзгө көрүнүп турган (орбитадагы) аалам; 4) кол менен кармап көрүп жана сезим менен туйган дүйнө; 5) ааламдын эң негизги маңызы – адам. Бул классификация «аалам» концепттинин татаалдыгын жана көп кырдуулугун чагылдырат.

«Аалам» концепти Ч. Айтматовдун чыгармачылыгында, анын дүйнө таанымында негизги элементтердин бири болуп саналат. Бул концепт, Айтматовдун өзгөчө философиялык көз караштарын жана адабий изилдөөлөрүн камтып, ааламдын түпкү маңызын, анын сырларын, адамдын өмүрү менен байланышын чагылдыруу аркылуу анын чыгармачылыгындагы терең маанини жана гармонияны сунуштайт.

Диссертациянын **төртүнчү** жобосунда көрсөтүлгөндөй Ч. Айтматовдун чыгармаларында «адам» концепти жоопкерчиликтүү инсандын символу катары терең жана көп кырдуу мааниге ээ. Анын философиялык антропология жана мифологиялык идеялар аркылуу берилиши адамдын руханий дүйнөсүнүн, адеп-ахлактык баалуулуктарынын, ошондой эле коомдук жана жеке жоопкерчиликтеринин айкын көргөзмөсү болуп саналат. Айтматов бул концепт аркылуу адамдын дүйнөдөгү з орду, табият жана коом менен болгон байланышы тууралуу терең ой-пикирлерди билдирет.

Бешинчи жобого ылайык, Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттери кыргыз маданиятынын терең философиялык түшүнүктөрүн чагылдырып, өзүнө жогорку когнитивдик жана семиотикалык маанилерди камтыйт. Англис тилине котормолордо тилдердин когнитивдик структураларындагы жана семиотикалык системаларындагы

айырмачылыктардан улам, бул концепттердин терең маани-мазмуну жана символикалык жүгү жоголуп же туура эмес берилген. Мындай айырмачылыктар түпнуска маанилердин жана маданий контексттин жоголушуна алып келет, андыктан котормочулар түпнуска маанилерди сактоо үчүн маданий жана когнитивдик өзгөчөлүктөрдү эске алуусу зарыл.

Алтынчы жободо белгилегендей «аалам» жана «адам» концепттеринин маанисин башка тилдерге өткөрүп берүүдө экстралингвистикалык факторлорду эске алуу зарыл. Бул факторлор маданий, социалдык жана контекстуалдык элементтерди камтып, которуу учурунда маанилердин туура чечмеленүүсүн камсыз кылат б.а. кыргыз тилинин башка тилдер менен болгон диалогдук байланыштарын жакшыртат.

Жетинчи жободо көрсөтүлгөндөй, Ч. Айтматов дүйнө жүзүндө эң көп окулган авторлордун бири, анын чыгармалары 180ден ашык тилдерге которулуп, миллиондогон тираждар менен басылып чыккан. Айтматовдун идеялары бүгүнкү күндө дагы өз актуалдуулугун жоготпой, тесерисинче кайрадан улам жаңы талаптарды коюп жатат. Демек, туура жана сапаттуу котормо жазуучунун философиялык ойлорун, кыргыз элинин дүйнө таанымын жана баалуулуктарын дүйнөгө так жеткирип, анын чыгармаларынын чыныгы маңызын ачууга мүмкүнчүлүк түзөт.

Сегизинчи жобого ылайык, «адам» концептинин алкагында кыргыз жана британ менталитеттерин салыштырып талдоо, маданий айырмачылыктарды жана окшоштуктарды аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Натыйжада, менталитеттердин айырмачылыгы бул маданияттын айырмачылыгын көрсөтөт, б.а. кыргыз жана англичан адамы бири биринен чындыгында көп жерден айырмалана тургандыгына күбө болдук. Бул талдоо ар бир маданияттын өзүнчө дүйнөгө болгон көз караштарын жана этикалык нормаларын ачык көрсөтүп, концептин толук маанисин ачууга көмөктөшөт.

Диссертациянын темасы боюнча жарык көргөн эмгектердин тизмеси

1. **Turgunova, G.** Intercultural communication as a facilitating factor to a successful translation [Текст] /Г. А. Тургунова// КЭАУ жарчысы. – 2012. – №2 (22). – 53-57б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=27593566>
2. **Turgunova, G.** The significance of the realia in the context and the problem of cross-cultural aspect in translation [Текст] /Г. А. Тургунова//КЭАУ жарчысы. – 2012. – №2 (22). – 158-160 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=27593565>
3. **Turgunova, G.** Translation activities and translation studies in Kyrgyz Republic at modern time [Текст] /Г.А. Тургунова //К. Карасаев ат. БГУ жарчысы. – 2013. – № 1 (24) 38-40 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44856240>
4. **Тургунова, Г. А.** Перевод художественного текста и семиотический анализ (на материале переводов произведений Ч. Айтматова) [Текст] /Г. А. Тургунова //КЭАУ жарчысы. – 2015. – № 2 (28). – 161-164 б.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=27593873>

5. **Turgunova, G.** The interactions of linguistics with literary semiotics [Текст]/ Г. А. Тургунова//КМКТАУ жарчысы. – 2015. – №1. – 55-58 б.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24329952>

6. **Тургунова, Г. А.** Семиотический подход к изучению теории перевода [Текст] /Г.А. Тургунова, Г. О. Ибраимова //КМКТАУ жарчысы. – 2015. – №1. – 51-54 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=24329951>

7. **Тургунова, Г. А.** Cultural interchange at the present stage of globalization [Текст]/Г.А.Тургунова// Кыргыз Республикасынын Тышкы иштер министрлигинин Дипломатиялык академиясынын жарчысы. – 2017. – № 8 93-99 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=39282832>

8. **Тургунова, Г. А.** Отражение истории в литературе с точки зрения семиотики [Текст] / Г. А. Тургунова // КЭАУ жарчысы. – 2017 – №1 (31) 61-65 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=29273995>

9. **Тургунова Г. А.** Развитие перевода и переводоведения в Кыргызской Республике в период независимости [Текст] / Г. А. Тургунова // КЭАУ жарчысы. – 2018. – № 4 (37). – 366-369 б.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42443541>

10. **Тургунова, Г. А.** Концептуальное значение слова с точки зрения семиотики [Текст] / Г. А. Тургунова // В сборнике: Лингвистика XXI века: традиции и инновации. сборник научных статей к 30-летию юбилею Санкт-Петербургского Института иностранных языков. Сер. “Концептуальный и лингвальный миры”, 2019. – 356-361б.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=42950946>

11. **Тургунова, Г. А.** Интерпретация скрытой и закодированной культурной информации знаков и проблемы их передачи (на материалах английского и кыргызского языков) [Текст] /Г. А.Тургунова//“Кыргызстандын илими, жаңы технологиялары жана инновациялары” журналы. – 2020 – №12. – 299-302 б.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45653855>

12. **Turgunova, G.** Formation of a child as an “Adam” (a true person) in Kyrgyz culture according to its customs and traditions [Текст] /Г. А. Тургунова// Журнал “Мир современной науки.” – 2020. – № 3 (61). – 36-40 б.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43840875>

13. **Тургунова, Г. А.** Кыргыз маданиятындагы “ак” жана “кара” өң-түстөрдүн семиотикалык жактан түшүндүрүлүшү (Ч. Айтматовдун чыгармаларынын котормолорунун негизинде) [Текст] / Г. А. Тургунова// Б. Ельцин ат. “КРСУ жарчысы” – 2020. – Т. 20, № 6 – 86 -90 б.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43791878>

14. **Тургунова, Г. А.** “Repetition” as a stylistic means in fiction translation (on the examples of Kyrgyz and English languages) [Текст] / Г. А. Тургунова // Эл

аралык ун-нин жарчысы. – 2021. – № 2 (43). – 423-427 б.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=45768130>

15. **Тургунова, Г. А.** Мир Ч. Айтматова в интерпретации и восприятии [Текст] / Г. А. Тургунова // Журнал «Бюллетень науки и практики» Россия – 2021. – Т. 7 № 10 – 414 -419 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=47115290>

16. **Turgunova, G.** The semantic field of concept "respect" and its direct correlations with concept “human being” in different system of languages [Текст]/ Тургунова Г. А.// Alato Academic Studies. – № 2 – Бишкек – 2021.– 294-301 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46239249>

17. **Turgunova, G.** Comparative analysis of kinship terms, genetic and official titles in different cultures (on the examples of America and Kyrgyzstan) [Текст]/Тургунова Г. А. //В сборнике: Материалы XXXVIII международной научной онлайн-конференции, посвящённой юбилею КТУ «Манас». Сер. «Концептуальный и лингвальный миры» С-Петербург-Бишкек, 2021.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48021545>

18. **Turgunova, G.** Semantic Mutuality in Concepts and Reflection of National Cultural Specificity in Their Transformation Based on Chingiz Aitmatov’s Works [Текст] /Г. А.Тургунова, Г. О. Ибраимова, Н. А. Шабданалиев, З. Караева, М. В. Пименова // “Open Journal of Modern Linguistics” журналы. – 2021. – Vol. 11 № 4. – 621-629 б. <https://www.scirp.org/journal/paperinformation?paperid=111313>

19. **Тургунова, Г. А.** Лингво-культурологические особенности концепта «вселенная» в разных языковых картинах мира (на материале переводов с киргизского языка на русский/английский язык) [Текст] /Г. А. Тургунова// «Бюллетень науки и практики» журналы. Россия – 2022. – Т. 8 № 2. – 315-324 б. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48033783>

20. **Тургунова, Г. А.** Ааламды билдирген топонимдер, анын кыргыз поэзиясында, оозеки чыгармаларда жана көркөм адабиятта чагылышы [Текст] /Г. А. Тургунова, Ч. И. Калыкова//Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин жарчысы. – 2022 – № 1 – 162 - 167 б. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48339910>

21. **Turgunova, G. A.** Kyrgyz mentality - past and today, its influence on the formation of the human being concept [Текст]/ Г. А. Тургунова // «Бюллетень науки и практики» журналы. – 2023. – Т. 9. – №5. – 609 - 616 б.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=53815402>

22. **Turgunova, G.** Preserving health through traditions: How folk customs form a healthy lifestyle [Текст] /Г. А. Тургунова, М. М. Джумаева, А. Т. Айтбаева //BIO Web of Conferences Volume 120 (2024) XIII International Scientific and Practical Conference “Medico-biological and Pedagogical Foundations of Adaptation, Sports Activities and a Healthy Lifestyle” (MBFA 2024). April 18-19, 2024.

DOI: <https://doi.org/10.1051/bioconf/202412001059>

Тургунова Гулмира Амантайовнанын «Семиотика жана Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин котормодо берилиши (улуттук реалиялардын негизинде)» деген темадагы 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: *семиотика, концепт, когнитология, котормо, аалам, адам, дүйнө таануу, менталитет, маданият, белгилер, экстралингвистика, жашыруун маданий маалыматтар, улуттук өзгөчөлүктөр, реалия, коддор.*

Изилдөөнүн предмети – Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин концептуалдык анализи жана семиотикалык өзгөчөлүктөрү, алардын тилдер аралык котормодо берилиши.

Изилдөөнүн объектиси – Ч. Айтматовдун «аалам» жана «адам» концепттери чагылдырылган чыгармалары, алардын англис жана орус тилдериндеги котормолору жана кошумча маданий-тарыхый контексттер.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери – Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттеринин когнитивдик мазмунун жана семиотикалык аспектилерин комплекстүү салыштырып изилдөө жана алардын котормолордо берилишин талдоо.

Изилдөө методдору: илимий иште дефинициялык жана этимологиялык анализ, салыштырма анализ, лингвистикалык байкоо, аныктоо, сүрөттөө, котормону талдоо, саноо ж.б. методдор колдонулду.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана анын жаңылыгы.

- интердисциплинардык көз караш: илимий иште «аалам» жана «адам» концепттеринин изилдөөдө когнитивдик лингвистика, семиотика жана лингвомаданият таануу ыкмалары колдонулду.

- семиотикалык ыкманы колдонуу: Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы «аалам» жана «адам» концепттерин изилдөөдө колдонулган семиотикалык ыкма концепттердин символикалык маанилерин жана алардын белгилер аркылуу түшүндүрүлүшүн ачып көрсөттү.

- когнитивдик моделдердин адаптациясы: тил системасынан тышкары адамдын ойлонуусу жана кабыл алуусу боюнча жаңы маалыматтар сунушталып, концепттердин дүйнө таанымындагы орду тереңдетилди.

- концептуалдык өзгөрүүлөрдү жана алардын котормодо, ар түрдүү тилдерде жана маданияттар аралык контексттерде берилишин талдоо.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү жана колдонуу чөйрөсү.

Илимий иш когнитивдик лингвистика, этнолингвистика, семиотика, котормо жана социология боюнча изилдөөлөрдө колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования на соискание учёной степени доктора филологических наук 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание по теме «Семиотика и перевод концептов «аалам» и «адам» в произведениях Ч. Айтматова (на материале национальных реалий)» Тургуновой Гулмиры Амантайовны

Ключевые слова: *семиотика, концепт, когнитология, перевод, аалам, адам, познание мира, менталитет, культура, знаки, экстралингвистика, скрытые культурные данные, национальные особенности, реалия, коды.*

Предмет исследования – концептуальный анализ и семиотические особенности концептов «аалам» и «адам» в произведениях Ч. Айтматова, а также их представление в межъязыковом переводе.

Объект исследования – произведения Ч. Айтматова, в которых представлены концепты «аалам» и «адам», их переводы на английский и русский языки, а также дополнительные культурно-исторические контексты.

Цель и задачи исследования – комплексное сравнительное исследование когнитивного содержания и семиотических аспектов концептов «аалам» и «адам» в произведениях Ч. Айтматова, а также анализ их переводов.

Методы исследования: в научной работе использовались дефиниционный и этимологический анализ, сравнительный анализ, лингвистическое наблюдение, идентификация, описание, анализ перевода, подсчёт и другие методы.

Результаты исследования и его новизна.

- **интердисциплинарный подход:** в научной работе для изучения концептов «аалам» и «адам» были использованы методы когнитивной лингвистики, семиотики и лингвокультурологии.

- **использование семиотического метода:** исследование концептов «аалам» и «адам» в произведениях Ч. Айтматова с применением семиотического метода позволило раскрыть символические значения этих концептов и их объяснение через знаки.

- **адаптация когнитивных моделей:** представлены новые данные о мышлении и восприятии человека за пределами языковой системы, что углубило понимание места концептов в мировой картине.

- **анализ концептуальных изменений и их представление в переводе,** различных языках и межкультурных контекстах.

Практическая значимость и сферы применения полученных результатов.

Научная работа может быть использована в исследованиях в области когнитивной лингвистики, этнолингвистики, семиотики, перевода и переводоведения, а также социологии.

SUMMARY

of Turgunova Gulmira Amantaiovna's dissertation on the topic "Semiotics and Transferring of the Concepts "Aalam" and "Adam" in the Works of Ch. Aitmatov (based on national realia)", submitted for the degree of Doctor of Philology in the specialty 10.02.20. – comparative-historical, typological and contrastive linguistics

Keywords: *semiotics, concept, cognitive science, translation, universe, human, worldview, mentality, culture, signs, meaning, cultural differences, national values, extralinguistic relevance, hidden cultural information, realia, codes.*

The subject of the research is the conceptual analysis and semiotic features of the concepts "aalam" and "adam" in the works of Ch. Aitmatov, as well as their representation in interlingual translation.

The object of the research is the works of Ch. Aitmatov, in which the concepts "Aalam" and "Adam" are presented, their transferring into English and Russian, as well as the additional cultural and historical contexts.

The aim and objectives of the research are a comprehensive comparative study of the cognitive content and semiotic aspects of the concepts "Aalam" and "Adam" in the works of Ch. Aitmatov, as well as an analysis of their translations.

Research methods: The study employed definitional and etymological analysis, comparative analysis, linguistic observation, identification, description, translation analysis, quantification, and other methods.

Results of the research and its novelty:

- **Interdisciplinary approach:** The study employed methods from cognitive linguistics, semiotics, and linguistic cultural studies to examine the concepts "Aalam" and "Adam".

- **Use of the semiotic method:** The analysis of the concepts "Aalam" and "Adam" in the works of Ch. Aitmatov, employing the semiotic method, enabled the exploration of their symbolic meanings and the interpretation of these concepts through signs.

- **Adaptation of cognitive models:** New insights into human thinking and perception beyond the language system were provided, enriching the understanding of the place of these concepts in the global worldview.

- **Analysis of conceptual changes and their representation in translation,** across different languages and intercultural contexts.

Practical significance and areas of application of the obtained results:

The research can be applied in studies in the fields of cognitive linguistics, ethnolinguistics, semiotics, translation and translation studies and sociology.